X. De sociaal-democratie en de Vlootwet

Na de euforie de teleurstelling

Gezien de grote winst bij de algemene verkiezingen in 1913 en de statenverkiezingen in 1916, dacht de SDAP in juli 1918 bij de eerste verkiezingen met algemeen kiesrecht, waarvoor men zo vurig had gestreden, de meerderheid te kunnen behalen. Het liep uit op een teleurstelling: de verkregen 22 zetels vertegenwoordigden nog geen kwart van het kiezersvolk. Voor Troelstra was de waarde van een parlement dat werd beheerst door 'de reactie' sterk verminderd. Tegelijkertijd raakte hij door de algehele radicalisering die in de volgende maanden in Europa plaats vond ervan overtuigd, dat in het organische proces van verovering van de macht dat revolutie voor hem betekende, het moment was aangebroken dat de bourgeoisie in de minderheid was geraakt en vrijwillig de macht zou overdragen.(1) Een belangrijk bijkomend argument voor Troelstra om op 11 november '18 uit te roepen dat de arbeidersklasse de macht overnam, was de angst dat de anarchisten of de 'gezworen vijanden' van de SDAP, de in 1909 afgesplitste SDP-ers hem voor zouden zijn. Ook NVV-voorzitter J. Oudegeest achtte dit een groot gevaar. Voor hen betekende extreem-links een bedreiging van de sociaal-democratische leiding over de Nederlandse arbeidersbeweging.(2) Deze angst zou bij de Vlootwetacties weer opleven.

Troelstra's 'natuurlijke vergissing' verdeelde de partij in voor- en tegenstanders van revolutie. Zeer gematigde partijleiders als partijvoorzitter W.H. Vliegen, J.H. Schaper en theoreticus W.A. Bonger hadden de partijleider gaarne laten vallen, maar Troelstra bleek zo'n psychologische betekenis te hebben voor de aanhang - net als Kuyper voor de protestanten - dat dit waarschijnlijk fataal voor de partij-eenheid zou zijn geweest. Terwijl Troelstra na de 'rode week' een gebroken man was, bleven zijn aanhangers geloven in de door hem belichaamde socialistische droom. Vliegen en F. Domela Nieuwenhuis antwoordden tegen kerstmis 1918, toen naar hun toekomstverwachting werd gevraagd, dat ze er van overtuigd waren dat 'ein neues Leben blüht aus den Ruinen'.(3)

Van gevaar voor scheuring was op het Paascongres in april '19 dan ook geen sprake. Het congres juichte Troelstra's visie dat de SDAP reformistisch en revolutionair tegelijk was, toe en aanvaardde een 'Eenheidsmotie', waarin werd bepaald dat de wettige methoden der democratie - organisatie, parlementaire actie en propaganda - 'als normaal strijdmiddel' werden gehandhaafd.(4)

Ondanks de mislukte revolutie bleef het algemene gevoel bestaan dat het jaar 1918 een kwart eeuw oppositie afsloot en dat het het

startpunt was voor verwezenlijking van de socialistische idealen. Gesterkt door de zetelwinst bij de statenverkiezingen in april 1919 en het 'prachtig resultaat' bij de gemeenteraadsverkiezingen in juni van dat jaar, waardoor de partij van 413 op 1162 raadszetels sprong, vierde de SDAP in augustus in euforische stemming het 25-jarige bestaan. Er was vrede, economische voorspoed, groei in het aantal leden, een achturige werkdag en het begin van staatspensioen. De SDAP was, zo schreef het partijblad Het Volk, 'wegwijzer en vaandeldrager naar de beschaving' geworden.(5)

De revolutie mocht dan zijn mislukt, men bleef geloven dat de socialisatie toch zeker de socialistische heilstaat zou brengen. SDAP en NVV hadden in het 'program van eischen' van november 1918 socialisatie van alle bedrijven, die daarvoor in aanmerking kwamen geëist. Van meet af aan heerste er echter verwarring over dit begrip, ook na de presentatie van het Socialisatierapport dat onder leiding van Wibaut was opgesteld. De socialisatie sloot aan bij de oorlogseconomie, die door de regering echter in snel tempo werd afgebroken door het in ere herstellen van de liberale economische beginselen. Troelstra kritiseerde terecht dat het belangrijkste niet in het rapport stond, namelijk hoe de politieke macht moest worden veroverd om de socialisatie te kunnen doorvoeren. Zo kon het rapport niet meer zijn dan een pleidooi voor doelmatigheid, rationalisatie en welvaartsvermeerdering. Toen een commissie werd ingesteld om op basis van Troelstra's kritiek de politieke kant van de socialisatie te bestuderen, brak de strijd tussen de reformisten en die ene revolutionair, Troelstra, onmiddellijk opnieuw uit. Het resultaat was frustratie, impasse en nieuwe verwarring, maar geen rapport. Medio 1923 kwam de commissie voor het laatst bijeen.(6)

Al eerder bleek in de propaganda het gloednieuwe wapen van de socialisatie, dat de eisen van algemeen kiesrecht en achturendag moest vervangen, een complete mislukking. Nooit eerder was er ook zo'n revolutionair plan uitgewerkt: de hele pyramide van economische bevelvoering moest worden omgekeerd. In de Kamer werd de socialisatie dan ook met hoongelach begroet, maar er waren ook maar weinig socialisten die zich er iets bij konden voorstellen.(7) Na de woelige jaren 1918-1920, waarin de arbeiders al hun energie hadden gebruikt in demonstraties en stakingen, volgde de politieke reactie. De Europese maatschappij bleek stabieler dan men had verwacht. De jaren '20 werden voor de uitgeputte socialisten een periode van ernstige en onrustbarende stagnatie.

Toen eind 1920 ook nog een economische crisis inzette, bleek het een bijna onmogelijke opgave de bestaande verworvenheden te behouden. Noodgedwongen besloten SDAP en NVV de eis van socialisatie te laten vallen en het plan van 'Mitbestimmung' van de Duitse zusterpartij SPD over te nemen.(8) Nu werd de leus 'Bedrijfsorganisatie en Medezeggenschap', maar ook deze leus kon weinig visioenen oproepen. Door al deze tegenslag raakten de leiders langzamerhand moedeloos, temeer daar men begon te beseffen in een opgedrongen isolement te zijn beland. Nu de economische en politieke klassenstrijd, die naar binnen toe zo goed als

'integratie-ideologie' had gefunctioneerd, was mislukt, neigden sommigen er toe het nieuwe paradepaard van de ontwapening bij de teugel te nemen om zowel de burgerlijke maatschappij te bestrijden als de eigen aanhang bijeen te houden.

De SDAP en de ontwapening

Nadat het ledental van 27.000 in 1918 was gegroeid tot 47.000 begin 1920, verloor de SDAP in dat laatste jaar al weer tienduizend leden.(9) In september '20 besprak het Partijbestuur (in het vervolg afgekort tot PB) de opgetreden stagnatie. Men moest erkennen dat de socialisatie in de praktijk nog niet uitvoerbaar was en dat men een ander actieprogram miste. Troelstra meende dat een grote actie nodig was maar dat een actie tegen de prijsstijgingen alleen maar op een teleurstelling kon uitlopen. 'Uit agitatorisch oogpunt is het beter het militarisme aan te pakken', zo verklaarde hij.(10)

Hiermee werd de SDAP-leiding voor een dilemma geplaatst. De gematigde Schaper, J.W. Albarda en vooral Vliegen, de overheersende figuur na 1918 in de partij, deden juist hun best het stigma van revolutionairen kwijt te raken. Zij waren dan ook tegen de door het NVV doorgedreven staking tegen de Anti-Revolutiewet geweest omdat men zich wenste te beperken tot het stap-voor-stap-reformisme in het parlement.(11) Zij meenden dat een blijvende revolutionaire houding het isolement van de partij slechts zou versterken. Het was hen na de verkiezingen van 1918 bovendien duidelijk geworden, dat verdere groei alleen mogelijk was door kiezers uit de andere zuilen te lokken, en dat het daarvoor nodig was dat de 'rooie rakkers' als volwaardige leden van de maatschappij werden geaccepteerd. Een extreem militair standpunt kon slechts een extra barrière opwerpen voor deelname aan de regering. Daartegenover stond dat door het onbezielde reformisme van deze weinig charismatische leiders, die het verlossende woord dat de massa's had kunnen meeslepen niet konden spreken, het enthousiasme en de interne cohesie verminderden. Het gevaar hiervan was verdere terugloop van leden en kiezers en daarmee gepaard gaand machtsverlies. Vooral ten opzichte van de communisten leek een radicale koers noodzakelijk. De Jeugdorganisatie en de Arbeiders Jeugd Centrale (AJC) waren vooral bedoeld om te voorkomen dat de jeugdigde radicalen hun heil bij de CPH gingen zoeken.(12) De partijtop zat tussen verschillende vuren en dit verklaart ten dele de futloosheid.

Het aloude militaire standpunt van de SDAP was: bestrijding van het militarisme, een volksleger in plaats van het staande leger, belangrijke lastenverlichting en arbitrage in internationale geschillen. In de praktijk beperkte de actie zich tot het stemmen tegen de militaire begrotingen in het parlement onder het motto 'Geen cent voor het leger, geen klink voor de vloot!'. Daarom dachten velen dat de partij het standpunt van de SDP: 'Geen man en geen cent voor het militarisme!' deelde. Maar conform de besluiten van de Tweede Internationale aanvaardde men de landsverdediging wel en de fractie had in augustus 1914 de mobilisatiekredieten gesteund.

Volgens Troelstra was dit het enige middel om het buitenland te tonen dat Nederland de neutraliteit zou handhaven. Zo zou kunnen worden voorkomen dat Nederland gevechtsterrein werd waarvan slechts de arbeiders de dupe zouden worden.(13)

De antimilitaristen in de partij onder aanvoering van R. Kuyper bundelden zich al in het eerste oorlogsjaar tot een brede oppositiebeweging. Deze 'muiters', zoals Troelstra ze noemde, beschouwden de grond in hun bloempotten als hun enige grond; zij hadden dus geen vaderland om te verdedigen. Het Arnhemse congres van 1915 ging slechts na veel protesten met de partijkoers akkoord; men besloot het probleem voor zich uit te schuiven tot na de oorlog.(14)

Met de eis van nationale ontwapening en individuele dienstweigering waarmee de antimilitaristen van de IAMV furore maakten, waren Troelstra, Vliegen en Schaper het tijdens de oorlog volstrekt oneens. Neutraliteit zonder bewapening was niet mogelijk en weerloosheid getuigde van 'nationaal egoïsme', 'lafheid en karakterloosheid' en 'zedelijke minderwaardigheid', aldus Troelstra die de leus 'Geen man en geen cent!' pure demagogie vond. Troelstra's standpunt was een gelegenheidsargument om Nederland buiten de oorlog te houden. Volgens hem moest het na de oorlog echter tot een keuze tussen internationale ontwapening en uitwerking van het volksleger komen.(15)

Na 1918 bleef de kwestie van de bewapening en het geweld een zeer lastig probleem. De SDAP was immers, aldus Troelstra, geen ethische propagandaclub, maar een politieke strijdorganisatie die uit was op het veroveren van de staatsmacht en die dus het geweld niet principieel kon verwerpen.(16) De oorlog had bij de massa der leden echter de afschuw van militarisme en geweld versterkt en op het Paascongres in 1919 spraken verscheidene leden zich uit voor het standpunt van eenzijdige ontwapening en de leuze 'Geen man en geen cent!'. Verscheidene afdelingen herhaalden deze eis een jaar later terwijl enkele afgevaardigden het volkslegerstandpunt wilden afschaffen. Troelstra concludeerde, mede door het besef dat sinds de oorlog vele jongeren via het antimilitarisme tot het socialisme waren gekomen, dat de SDAP met betrekking tot het militaire standpunt in een impasse was gekomen. 'Als niet tot krachtige nationale en internationale aktie op dit terrein besloten wordt, dan kunnen wij op den duur op dit punt niet meer met goed fatsoen voor de arbeidersmassa's verschijnen'.(17)

Hij besloot een concept-resolutie over eenzijdige ontwapening op te stellen en deze werd in oktober 1920 door het PB en de Partijraad goedgekeurd. Een deel van het PB was echter niet gelukkig met de nieuwe koers. Schaper, die altijd was uitgegaan van de neutraliteitsplicht, bleef er bij dat mobilisatie als het er op aankwam niet kon worden voorkomen en dat hij weer naar de grens zou trekken als er gevaar dreigde. J.F. Ankersmit was het weliswaar met hem eens, maar, zo zei hij, op het ogenblik heerste er nu eenmaal een scherpe antimilitaristische stemming en hiervan moest de partij gebruik maken; men moest terugkeren tot het standpunt van 'Geen man en geen cent!'. A.B. Kleerekoper was evenzeer overtuigd van de

voordelen van het antimilitarisme: 'Bij de Socialisatie wordt de zielkundige kant te veel uit het oog verloren, 't is al ekonomie wat de klok slaat'.(18) Vanwege de snel veld winnende populariteit van de ontwapeningsleus besloot de partijtop de huik naar de wind te hangen. De verwarring en tegenstellingen binnen de partijtop waren echter niet zo snel opgelost en daarom besloot men tere kwesties als individuele dienstweigering en het al dan niet werken in wapen- en munitiefabrieken buiten beschouwing te laten.

Troelstra zette de nieuwe koers tegenover partij en volk uiteen. Hij had ook voor 1914 nooit echt geloofd in het volksleger want het kon tot chauvinisme en zelfs imperialisme leiden. Bovendien had hij altijd al getwijfeld aan de verdedigbaarheid van Nederland. Maar toen hij in de oorlog vernam dat Nederland bij een Duitse inval slechts enkele dagen had kunnen standhouden, was hij toch ontgoocheld en zijn pro-Duitse acties uit 1918 waren dan ook bedoeld geweest om nutteloos bloedvergieten te voorkomen. Zoals de Legercommissie in september 1918 had erkend, was het militair handhaven van de onafhankelijkheid een 'gevaarlijke fiktie' geworden. Het Duitse leger had slechts aan de grens gelegen om bij een dreigende Britse landing in Zeeland onmiddellijk door Nederland naar de kust te trekken. Een afdoende verdediging zou alleen mogelijk zijn in een bondgenootschap, maar dat zou juist het gevaar bij een conflict betrokken te raken vergroten. Bovendien zou de toch al geringe nationale samenhang er door verloren gaan. Daar Nederland dus onverdedigbaar was, hadden verdere uitgaven voor leger en vloot geen zin meer, temeer niet omdat een nieuwe wapenwedloop in het verwoeste en verarmde Europa een 'feitelijke onmogelijkheid' was.(19) Een niet onbelangrijke bijgedachte om tot het standpunt van de ontwapening over te gaan was het feit dat het aanvaarden van de landsverdediging in augustus 1914 zulke desastreuze gevolgen had gehad voor het socialisme.(20) Dat nooit meer!

Schaper argumenteerde 'pour besoin de la cause' langs een andere gedachtenlijn. Nu Duitsland voor lange tijd lamgeslagen was, bedreigde geen aanvaller Nederland meer, want tegen gevaar uit het zuiden bood de 'onzichtbare garantie' van de zijde van Engeland bescherming. En als er toch gevaar zou dreigen, was er de Volkenbond. De enige uitzondering maakte de partijraad dan ook voor een eventuele militaire actie in het kader van de Volkenbond. Schapers scepsis over de nieuwe koers bleek nog eens uit zijn pleidooi voor het creëren van een 'versterkte politiemacht' om de neutraliteit in geval van oorlog tussen buurlanden te waarborgen, hetgeen niet veel anders was dan een nieuw etiket op dezelfde fles. Hij erkende ruiterlijk dat de nieuwe koers eenvoudig het gevolg was van de gebleken afkeer van bewapening van het volk.(21) Alleen Vliegen veroordeelde het argument dat een klein land als Nederland onverdedigbaar was; de consequentie daarvan was immers dat de grote landen niet zouden behoeven te ontwapenen.

Mede vanwege de theoretische verdeeldheid legde de SDAP van meet af aan grote nadruk op de financiële onmogelijkheid van een afdoende defensie. Zo zei Hugenholtz in oktober 1920 in de Tweede

Kamer dat de marine óf onbetaalbaar was óf een 'prulleboel' zou blijven.(22) Een gelukkige omstandigheid hierbij was dat leden van de krijgsmacht zelf ook herhaaldelijk riepen dat Nederland met de bestaande weermacht niet te verdedigen viel. Een officiële legercommissie had in september 1918 geconstateerd - en oud-opperbevelhebber Snijders bevestigde dat in 1923 nog eens - dat Nederland in 1914 een invasiemacht niet had kunnen tegenhouden.(23) Waarom dan 100 à 150 miljoen uitgeven aan een defensie waarin geen mens geloofde?

Het vijfentwintigste partijcongres in maart 1921 in Utrecht moest de nieuwe lijn bekrachtigen. G.W. Sannes leidde het debat in met de woorden: 'In dit tijdperk van techniek kan een klein land zich niet verdedigen met kans op sukses, tenzij wij ons met huid en haar overleveren aan de militaristen, die toch al zo sterk zijn'.(24) Een even tegenstrijdige redenering liet F. van der Goes horen toen hij verklaarde dat men het risico van weerloosheid moest aanvaarden 'omdat een radikale strijd tegen het militarisme het enige middel is om het oorlogsgevaar te verminderen (...) Maar het oorlogsgevaar neemt af'.(25) Vliegen achtte nationale ontwapening terecht omdat oorlog 'ekonomisch, maar vooral moreel in de eerstvolgende jaren onmogelijk' was.(26) De nieuwe resolutie luidde: 'Aktie voor internationale en nationale ontwapening. Deelneming aan en bevordering van de internationale aktie der georganiseerde arbeiders ter verhindering van de oorlog'.(27) Het zeer enthousiaste congres nam de nieuwe paragraaf met bijna algemene stemmen aan. Het loslaten van de landsverdediging werd door de leden als een verlossing gevoeld, zo zou Troelstra in zijn memoires schrijven.(28)

Maar tegenover de andere partijen kreeg de SDAP het met de nieuwe stellingname al direct zwaar te verduren. Kort na het congres diende het onafhankelijke kamerlid W. Wijk in de Tweede Kamer een motie in, met het doel het opportunistische karakter van de SDAP-koers aan te tonen, verklarende 'dat Nederland als het aangevallen wordt door een andere mogenheid zich niet hoeft te verdedigen'.(29) De SDAP stemde tegen, omdat het 'een ware zelfvernedering' was geweest als de fractie op zo'n 'flodderige wijze' haar nieuwe standpunt voor het eerst zou hebben gemanifesteerd, zo legde Schaper later uit.(30) Omdat ook uit eigen kring bezwaren kwamen, bijvoorbeeld tegen het afschaffen van het volksleger, aarzelde het PB de nieuwe koers in het openbaar te verdedigen en wees men bijvoorbeeld debatavonden met het IAMV af.(31)

Wel organiseerden SDAP en NVV op 5 juni 1921 in Amsterdam een nationale demonstratie 'Tegen de reaktie, tegen het militarisme'. Bijna 50.000 mensen - het dubbele van de demonstraties op de Rode Dinsdagen van 1911 en 1912 - gaven gehoor aan de oproep 'te protesteeren tegen den aanval op den 8-urendag, tegen het geldverslindende militarisme en het reactionnaire streven om het levenspeil der arbeidersklasse te verlagen'. Troelstra en Stenhuis spraken in hun redevoeringen echter alleen over de reactie en roerden het militarisme niet aan.(32)

De SDAP raakte in 1921 opnieuw in het defensief naar aanleiding

van de acties van de antimilitaristen rond de hongerstakende dienstweigeraar Groenendaal. De IAMV organiseerde petities en demonstraties voor zijn vrijlating en er was korte tijd grote beroering in het land over deze kwestie. Een protestvergadering in Den Haag werd met geweld uiteen geslagen en op 28 juni gingen enkele duizenden Amsterdamse arbeiders enige uren in staking om de vrijlating van Groenendaal af te dwingen. Veel AJC-jongeren neigden tot persoonlijke dienstweigering en vroegen de leiders om raad. De partijtop liet zich echter niet anders dan smalend over deze anarchistische acties uit.(33) Kleerekoper vreesde dat als dienstweigering werd toegestaan binnen 24 uur tienduizenden gewetensbezwaarden naar huis zouden lopen, met als resultaat een reactionair leger dat een gewapende revolutie onmogelijk zou maken. Daarom meende hij dat dienstweigeraars een nog veel langere straftijd behoorden te krijgen dan waartoe de regering had besloten.(34) Ook Troelstra bleef tegen individuele dienstweigering, maar omdat dit zo moeilijk was duidelijk te maken, was het volgens hem beter het standpunt van 'Geen man en geen cent!' te hanteren. De propagandistische waarde daarvan zou zeer groot zijn. Bestuurslid J.A. Bergmeyer wees hem erop dat de man in de straat die uitleg al aan het SDAP-standpunt gaf en dat Troelstra niet oprecht was aangezien de SDAP niet in alle gevallen tegen bewapening was.(35)

Troelstra's vrees dat de ontwapeningseis bij de verkiezingen van juli '22 zou ontaarden in 'individualistisch en zuiver ideologisch geredeneer' werd niet bewaarheid.(36) De economische crisis en de bezuinigingsdrift van de regering waren toen al zo ver voortgeschreden dat de ontwapening zonder getheoretiseer kon worden verdedigd. De paradoxen werden platgewalst door het financiële argument.

De SDAP en de Vlootwet

In 1921 en 1922 verkeerde de SDAP in een toestand van malaise. In de Kamer viel geen eer te behalen. Het verschil tussen de rechter- en linkerzijde - 52 tegen 48 - was wel klein maar voor de regering bijna altijd voldoende en het stemmen tegen regeringsvoorstellen werd daardoor een frustrerende sleur. Het kabinet-Ruys diende na de reconstructie van 1921 weinig ingrijpende wetsontwerpen in, maar ook Troelstra en zijn fractie lieten meer dan eens kansen liggen. Vooral inzake de legerwetten, waarover in het kabinet zelf grote verdeeldheid bestond, had men wellicht succes kunnen boeken. Bij de behandeling van de Dienstplichtwet-Van Dijk begin 1922 mengden de sociaal-democraten zich echter niet eens in de debatten, terwijl de minister de wet uiteindelijk slechts door de Kamer kreeg omdat er, nota bene ter linkerzijde, twee absenten waren.(37)

In 1922 hield de SDAP zich voornamelijk bezig met de economische problemen en niet met de bewapeningsproblematiek. In de behandeling van de Vlootwet in april '22 zag men geen aanleiding om bijzondere agitatie te voeren. Toen op 29 maart '22 kamervoorzitter Koolen voorstelde de Vlootwet nog voor Pasen te behandelen omdat de

regering dit 'in hooge mate gewenscht' achtte, was het de Vrijheidsbond die als eerste protesteerde. Wel sloot Hugenholtz zich hierbij aan: de kiezers moesten zich over de Vlootwet kunnen uitspreken, de Conferentie van Washington - bij de start 'een comedie' genoemd - maakte uitstel mogelijk en de financiële nood maakte dat ook noodzakelijk. Dat Gooszen in de nis achter de minister had plaatsgenomen en dat de rechterzijde over de Vlootwet zweeg, bewees zijns inziens hoezeer men onder de plak zat van de kleine kliek officieren die zich zorgen maakte om 'hun bestaan, om hun broodje'. SDAP-er mr. J.E.W. Duys en communist Van Ravesteyn zagen de 'occulte hand' van Colijn en 'de petroleum' achter de Vlootwet. De protesten mochten niet baten. Zowel de motie-Drion om de behandeling uit te stellen, als de motie-Van Ravesteyn om het ontwerp opnieuw in de afdelingen te onderzoeken, werden met 48 tegen 43 stemmen verworpen: de Vlootwet zou een week later in behandeling worden genomen.(38)

De twee grote sociaal-democratische dagbladen, het in 1900 opgerichte Het Volk en het in 1921 voor het eerst verschenen Voorwaarts - de trots van de Rotterdamse arbeiders - besteedden aan de behandeling van de Vlootwet bijna geen aandacht. In Het Volk verscheen op 1 april slechts een tekening van L.J. Jordaan waarop een stervende ezel nog gauw even een vrachtje van 400 miljoen, de Vlootwet, over de streep moest slepen. Voorwaarts liet het bij een hoofdartikel waarin men Duys met zijn opmerking over Colijn en de petroleum bijviel: 'Petroleum dat is Colijn, dat is het moderne Nederlandsche imperialisme, dat onder het masker van godzaligheid en vaderlandschliefde zich de schatten toeëigent van ons dierbare Insulinde, met zijn kliek van admiraals en militaristen die van niets zoo gruwen als van ontwapening en democratie, van volkerenvrede en socialisme'.(39)

Over dit 'dierbare Insulinde' waren de meningen binnen de SDAP overigens verdeeld. De oude Indië-specialist Van Kol raakte, opgedreven door de nationalistische vloedgolf in Indië, geradicaliseerd. Na de oorlog achtte hij Indië nog slechts een kapitalistisch belang en pleitte hij voor internationalisatie van alle koloniën onder Volkenbondmandaat. 'Onze voogdij loopt ten einde; of men wil of niet', schreef hij in oktober '22.(40) Weliswaar sprak hij zich nog niet openlijk uit voor het verbreken van de band met Indië, maar de SDAP moest wel naast de inlanders gaan staan om zo de weg te effenen voor een vruchtbare samenwerking na de onafhankelijkheid.(41)

Van Kol bevond zich met zijn standpunt in een geïsoleerde positie. Vliegen, M. Mendels, Albarda en Sannes die na Van Kols vertrek naar de Eerste Kamer het woord voerden over koloniale zaken, wilden van de communistische leus 'Indië los van Holland. Nu!' niets weten. Vliegen vond volkomen onafhankelijkheid 'ondenkbaar'. Politieke anarchie en economische depressie zouden er het gevolg van zijn, aldus Albarda, die van oordeel was dat elke andere overheersing minder gunstig was dan de Nederlandse. Sannes vond terugtrekking zelfs 'weinig minder dan een misdaad' en Mendels

tenslotte verklaarde in maart '23 dat de autonomie van Indië nog wel meer dan vijftig jaar op zich zou laten wachten.(42)

In feite wilde de SDAP in Indië net zo'n cultureel-imperialisme bedrijven als de regering deed, alleen, men wilde geen kapitalistische maar een socialistische koloniale politiek voeren, wat dat dan ook mocht inhouden. Daarmee kreeg men in Indië echter geen voet aan de grond. De Indische Sociaal Demokratische Partij telde in 1923 nog geen zestig leden.(43) En de belangstelling voor Indië onder de Nederlandse partijleden was tot in de jaren '30 vrijwel nihil. Bij de verkiezingen van 1922 was geen enkel gewest bereid een speciale Indische kandidaat op de lijst te zetten.(44) De aandacht voor Indië bleef beperkt tot het hekelen in de Kamer van het 'gezagsfanatisme' van Fock, die, aldus Albarda na de spoorwegstaking in Indië van 1923, Indië naar een 'catastrophale stemming' leidde. Onder Fock had een 'ware terreur' geheerst oordeelde Ch.G. Cramer in 1926.(45)

In 1926 zou Vliegen in het rapport over het militaire vraagstuk Indië nadrukkelijk van de ontwapening uitzonderen. Hoewel de vloot beperkt moest worden tot een politievloot, moest er toch zeker een goed politieleger worden gehandhaafd. Dit was vooral nodig om te verhinderen dat Indië een 'islamitische theocratie' of, en dit gold te meer na de communistische opstand van 1927, communistisch werd.(46)

De passiviteit van de SDAP in 1922 ten aanzien van de Vlootwet kan behalve uit de fatalistische stemming van de kamerleden en het gematigde koloniale standpunt, ook worden verklaard uit de lastige omstandigheid dat de Vlootwet met vlag en wimpel door de Volksraad was aangenomen. De nationalisten bleken het tegendeel van antimilitaristisch en vanwege dit principiële conflict stond ISDP-er Cramer in juli 1921 bij zijn bestrijding van de Vlootwet voor de moeilijke taak de inlanders ervan te overtuigen, dat hun idee om met behulp van de vloot later de onafhankelijkheid te verwerven een nationalistische luchtspiegeling was.(47)

Afgezien nog van de omstandigheid dat de Indische nationalisten de SDAP weinig argumenten leverden tegen de Vlootwet, meende Hugenholtz dat er door het wetsontwerp niets zou veranderen. De marinebegroting steeg immers elk jaar al: van 20,1 miljoen in 1915 via 38,8 miljoen in 1919, 47,9 miljoen in 1920, 52,2 miljoen in 1921 tot maar liefst 59,1 miljoen in 1922. Deze begroting werd kunstmatig opgedreven om daartegenover de annuïteiten en bedrijfskosten van de Vlootwet te kunnen stellen, die er onder zouden blijven zodat men zou moeten concluderen dat de Vlootwet een besparing zou opleveren. Dit was het spel achter de schermen om de Vlootwet er door te krijgen, aldus een wat gelaten Hugenholtz.(48)

De fractie was daarom donderdag 6 april 1922, de eerste dag van de behandeling van de Vlootwet, in mineur. 'In sombere stemming, de tanden opeengeklemd, op de nederlaag voorbereid, togen de tegenstanders der vlootwet ter Kamerzitting', zo gaf de verslaggever van Het Volk de sfeer weer.(49) De SDAP-fractie waande de Vlootwet blijkbaar al bij voorbaat aangenomen. Bij de aanvang van de

vergadering hadden 91 leden de presentielijst getekend, maar twintig politici, waaronder tal van leden ter linkerzijde, waren onmiddellijk daarna weer vertrokken. Omdat bij het dabat zelf niet minder dan 13 leden ter linker- en 16 leden ter rechterzijde afwezig waren, bedroeg het aantal kamerleden slechts 35 ter linker- en 36 ter rechterzijde. Pas nu begreep men dat de situatie kansen bood. In allerijl werden collegae opgetrommeld. Een aantal leden zoals Oudegeest en Brautigam bevonden zich echter in het buitenland en konden niet op tijd terug zijn. Daarop werd ter linkerzijde nog gemompeld over de mogelijkheid om een eindstemming over de Vlootwet onmogelijk te maken door vlak voor de stemming de Kamer te verlaten, zodat het wettelijk vereiste aantal leden - de helft oftewel 50 leden - niet aanwezig zou zijn.(50) De SDAP-fractie bleef echter en gaf daarmee te kennen de strijd tegen de regering als een hopeloze zaak te beschouwen. Men had zich bij de gang van zaken neergelegd in afwachting van betere tijden na de verkiezingen.

Voor de SDAP was de schorsing als gevolg van de met behulp van de katholieken aangenomen schorsingsmotie-Oud dan ook een grote verrassing. Het Volk wist niet goed hoe het deze 'lachwekkende gebeurtenis' moest interpreteren en eindigde zijn korte commentaar met de vaststelling dat men er tevreden mee kon zijn. Voor Voorwaarts was het 'kluchtig einde' van het 'Vlootwetschandaal' geheel in overeenstemming met de nationale traditie.(51) In een adres aan de regering liet de Bond van Sociaal-Democratische Vrouwenclubs weten zeer verheugd te zijn over de schorsing van de wet die een 'ramp voor de natie' zou zijn geweest. Hoewel men hoopte dat het uitstel afstel zou betekenen, eiste men dat de wet in elk geval niet opnieuw in behandeling zou worden genomen voordat de vrouwen er via de stembus over konden meebeslissen.(52)

Ondanks de passiviteit in de Kamer begon het pacifisme in de 'buik' van de partij meer en meer op te borrelen en zo kon de ontwapening een enthousiasmerende rol in de verkiezingsstrijd vervullen. Bij de 1-mei-leuze - 'Ontwapening en Socialisatie' - en in het verkiezingsprogram stond ontwapening voorop. Om geld te verzamelen voor de verkiezingsstrijd, en om de leden in beweging te krijgen, werd een 'Ontwapeningsfonds' ingesteld. De collecte liep van 20 mei tot 20 juni 1922 en in deze maand probeerde Kleerekoper met zijn 'Oproerige Krabbels' van iedere lezer een 'Krabbel-penning' los te krijgen. De actie had 'prachtig gemarcheerd' juichte hij op 24 juni want er was 27.460 gulden opgehaald: niet minder dan 65 cent per SDAP-lid.(53)

Afgezien van deze actie waren de verkiezingen van juli '22 een matte aangelegenheid. Het volk bleek moe van alle hervormingen en wilde rust. De uitslag was voor de SDAP uitermate teleurstellend: men viel terug van 22 naar 20 zetels. In sommige gebieden, zoals in het rode bolwerk Rotterdam, had de SDAP een kwart van de aanhang verloren.(54) De verbittering over deze nederlaag was niet alleen groot omdat het jubileumverkiezingen waren - het was 25 jaar geleden dat de eerste SDAP-ers in de Kamer werden gekozen - maar ook omdat het failliet van de marxistische leerstelling van de permanente

groei en de onafwendbare meerderheid nu definitief leek aangetoond. Troelstra weet de teruggang aan de inmenging van het episcopaat, het vrouwenkiesrecht, de vrees voor revolutie en de reactie. Het episcopaat, dat al sinds november 1918 een 'pogromstemming' tegen de sociaal-democratie aanwakkerde, had de verkiezingen vervalst en de vrouwen wisten niet wat ze deden.(55) De partij had dit slechte resultaat echter ook aan zichzelf te danken. Net als bij de kwestie van de dienstweigering had het PB met betrekking tot het vrouwenkiesrecht vastgehouden aan de oude mechanische voorstellingen, in dit geval dat de vrouwen onderdeel waren van die ene arbeidersbeweging en dat afzonderlijke vrouwenclubs, vrouwenpropaganda en een vrouwendag overbodig waren, ja, zelfs tot scheuring konden leiden. Bij deze verkiezingen moest men echter constateren dat de tegenstanders wel de vrouwen mobiliseerden, en juist tegen de SDAP.(56)

Omdat de partij pas over vier jaar de fout kon herstellen en in de tussenliggende tijd binnen een tot veertig zetels verschrompelde oppositie in de Tweede Kamer haar werk moest doen, voorzag Troelstra dat de komende tijd zou worden gekenmerkt door toenemende ontstemming en wantrouwen in regering en parlement bij het volk en een afkeer van alle 'politieke gedoe', kortom een 'rapaille-stemming'.(57) De partijtop zelf zonk na de verkiezingen verder weg in apathie. In september '22 wezen PB en Dagelijks Bestuur het plan van partijsecretaris C. Werkhoven om een 'ontwapeningsmaand' te houden af, ondanks de groeiende populariteit van het thema. Er was geen aanleiding toe, aldus Vliegen.(58)

De bemoeienis van de SDAP met het Vredescongres dat het Internationaal Verbond van Vakverenigingen (IVV) in december '22 in Den Haag organiseerde, bleef vanwege deze passiviteit beperkt tot het aanbieden van een concert. Het Volk en Voorwaarts volgden het congres op de voet, maar stelden zich uiterst gereserveerd op ten aanzien van de conclusie van het congres dat tot algemene werkstaking zou worden overgegaan als een oorlog zou uitbreken of de verwachte bezetting van het Roergebied inderdaad zou plaatsvinden.(59) De twijfel aan het welslagen van zo'n staking was niet misplaatst want toen op 11 januari 1923 Franse en Belgische troepen het Roergebied binnentrokken, was er van een werkstaking geen sprake.

De Roerbezetting toonde de onmacht van de arbeidersklasse tegenover het wapengeweld. De SDAP en NVV besloten in 23 steden protestvergaderingen te beleggen en zij richtten zich per manifest tot het volk: 'Het spook van den oorlog rijst weer op, alsof vier jaren van vreeselijke bloedstorting en eindelooze vernieling vergeefs aan de menschheid voorbijgegaan waren. (...) Gelukt deze aanslag, dan zijn reaktie en militairisme meester over Europa en wee dan de arbeidersklasse aller landen, wee dan de ongelukkige menschheid'.(60) De Roerbezetting zou het hele jaar de voorpagina's van de kranten beheersen.

De SDAP werd na 11 januari in het burgerlijke kamp met hoon en spot overladen vanwege het mislukken van de werkstaking. Omdat het

verzet van de Duitse arbeiders tegen de Roerbezetting geen klassenverzet was maar nationaal verzet, aldus de critici, handelden de sociaal-democraten met hun financiële hulp aan de Duitse kameraden in strijd met de neutraliteit.(61) De sociaal-democratie had grote moeite met het weerleggen van deze kritiek. In een aantal artikelen in Het Volk legde Troelstra uit dat men de 'objectieve' en 'politieke' uitvoerbaarheid van de ontwapening moest onderscheiden. Bij de Roerbezetting was het middel van massale werkstaking niet gebruikt omdat het geen oorlog betrof en omdat zo'n staking niet willekeurig kon worden aangewend. Het standpunt van ontwapening voor wat betreft Nederland berustte op vier argumenten, aldus Troelstra: op het besef van de onverdedigbaarheid van het land, op het gemis aan geloof in leger en vloot, op de zwakke houding van alle regeringen en van de Kamer op dit gebied en op de wanhopige verwarring en onderlinge ruzies onder de militaire deskundigen zelf.(62)

Bij deze onzekerheden kwam nog de verdeeldheid op het punt van de individuele dienstweigering. De door minister Heemskerk van Justitie opgestelde Dienstplichtwet ging uit van het recht van de overheid de burgers tot de militaire dienst op te roepen.(63) Een uitzondering werd echter gemaakt voor hen die weigerden op moreel-godsdienstige gronden. Door de jonge partijleden opnieuw met klem gevraagd om een standpunt in deze kwestie bleek het PB verdeelder dan ooit. Sommigen bleven mordicus tegen, anderen zoals Wibaut en Van Eck, vonden het tegenstrijdig dat de partij wel opriep tot een antimilitaristische opvoeding en het gevoel van afschuw van de oorlog bevorderde, maar de jeugd vervolgens verbood dienst te weigeren. Ook een gecombineerde commissie van SDAP, NVV en AJC bleef verdeeld. Een minderheid keurde de dienstweigering goed, maar de meerderheid bleef principieel tegen: 'Het eenzijdig steunen op gevoelsoverwegingen, dat dergelijke akties kenmerkt, leidt tot verwarring en teleurstelling'.(64) Een paar maanden later zou men hier heel anders over denken.

De partij bleef met dit standpunt een theoretisch juist maar praktisch halfslachtig antimilitarisme aanhangen. Men wilde van twee walletjes tegelijk eten en moest daarom de argumenten naar willekeur hanteren. Verdedigde Troelstra de ontwapening met het gevoelsargument van 'gemis aan geloof aan leger en vloot', nu werd dienstweigering verworpen omdat gevoelsoverwegingen geen rol mochten spelen. Omdat de SDAP over de theorie en uitwerking van de ontwapeningseis verdeeld was, was slechts het gevoel van afschuw van geweld en militarisme de bindende factor. Het leek of men onbewust wachtte tot er een situatie zou ontstaan waarin de juiste zenuw geraakt zou worden.

Bij enkelen leek het rapport-Patijn dat aanknopingspunt. Voorwaarts had door het verschijnen van dit 'krankzinnigen-rapport' eindelijk 'enige hoop, dat thans de massa van ons volk zal ontwaken'.(65) Het Volk was pessimistischer. Weliswaar had de arbeidersklasse tot taak 'deze gruwelijke militaristische aanslag op de volksbelangen tot het uiterste te bestrijden' omdat zonder verzet

de heersende klasse haar zou terugdringen tot een zo laag mogelijk levenspeil, maar een regeringscrisis zag het blad er niet van komen.(66) De tekening van Albert Hahn Jr. op 5 mei in Voorwaarts was navrant: de regeringsdoodgraver die een dolk, in de vorm van een kruis met Christus eraan en 'Vlootwet' op het heft, in de strot steekt van 'Sijmen de arbeider'. Omdat de regering zich niet uitliet over het rapport, ebde de aandacht voor het vlootplan echter weer snel weg. De enige beschouwing in de sociaal-democratische pers over het rapport was die van de hand van dr. Th. van der Waerden die, onder de indruk van Fokkers rede over het vliegtuig als toekomstig oorlogswapen, zich afvroeg hoe de regering honderden miljoenen durfde te vragen voor een marine die tegen deze vliegtuigen 'volkomen machteloos' zou zijn.(67)

De slechte resultaten bij de statenverkiezingen in april versterkten het gevoel van machteloosheid. De achteruitgang was in het hele land te constateren, terwijl de 'meest reactionaire' partijen, de Vrijheidsbond en de CHU, hadden gewonnen.(68) In het PB waarschuwde Schaper voor een paniekstemming, maar de lusteloosheid was zo groot dat Troelstra op 2 mei verzuchtte: 'Ik herinner mij niet dat er ooit een Meifeest door de arbeiders is gevierd onder somberder omstandigheden dan dit 34ste'.(69) Bij de gemeenteraadsverkiezingen in mei liep de SDAP nog verder terug.(70) Langzamerhand begon de sociaal-democratie op een kruitvat te lijken. De vonk die de zaak in lichterlaaie zou zetten zou komen in de vorm van het ontslag van De Geer. Deze gebeurtenis zou, zo verklaarde Duys naderhand, als in een bliksemflits het gevaar, waarin land en volk verkeerden, belichten.(71)

Het NVV en het militarisme

Bij het organiseren van het verzet tegen de Vlootwet speelde het NVV zeker zo'n belangrijke rol als de SDAP. Dat lag ook in de lijn der ontwikkelingen, want de vakbeweging toonde zich al jaren actiever dan de partij. Het NVV, opgericht in 1906, beperkte zich aanvankelijk tot de loonstrijd en hield zich afzijdig van de politiek, mede om zich te profileren tegenover het oude, wegkwijnende syndicalistische NAS. Met de SDAP leefde het NVV daarom in een 'ongemakkelijk bondgenootschap'.(72) In 1911 wist Troelstra de vakbeweging over te halen zich achter de kiesrechtstrijd te scharen, en het resultaat waren de Rode Dinsdagen van 1911 en 1912 toen op Prinsjesdag in Den Haag samen massaal werd gedemonstreerd voor algemeen kiesrecht. In 1913 dwong het NVV de SDAP echter af te zien van een nieuwe Rode Dinsdag omdat men een bloedbad vreesde en dat zou de gewenste 'ingroeiing' in de maatschappij slechts kunnen vertragen. Het afwijzen van de regeringsdeelname door de SDAP deed de relatie verder verslechteren.(73)

In de oorlog stopte het NVV met het organiseren van harde acties en demonstraties. Het verbond werd daarop betrokken bij overheidsinitiatieven als de steunverlening en slaagde zo voor het 'toelatingsexamen' voor de maatschappij.(74) Omdat de SDAP een

'godsvrede' had gesloten en bovendien intern door meningsverschillen werd verscheurd, verschoof het zwaartepunt binnen de sociaal-democratische arbeidersbeweging steeds meer richting NVV, temeer daar het verbond door deze ontwikkeling en door de economische bloei en loonstijging een enorme ledengroei doormaakte: van 84.000 in 1914 tot ruim 200.000 in 1920.(75) De mislukking van de door de dynamische voorzitter Stenhuis doorgedreven staking tegen de Anti-Revolutiewet, maar vooral de contributieverhoging leidden al in 1920 tot het gevreesde ledenverlies. Deze daling zette zich in 1921 vanwege de economische teruggang in versneld tempo voort. Een grote propaganda-campagne en intensief huisbezoek konden de neergang slechts tijdelijk stoppen. Daarna liep het ledental verder terug tot in oktober '23 met 179.000 het dieptepunt was bereikt. Binnen enkele jaren had men dertig procent van de nieuwe leden weer verloren.(76)

Terwijl het NVV volgens mede-oprichter H. Polak moest terugkeren tot de pure economische actie, riep Stenhuis eind 1921 op tot het plegen van meer agitatie. Deze 'radicaal-reformist' vond dat het NVV zich blijvend op politiek terrein moest begeven en hij was vastbesloten de verworven vakbondsmacht ook in tijden van crisis en loondaling vast te houden.(77) Daarvoor achtte hij behalve agitatie ook fusie met andere vakcentrales noodzakelijk. Met het neutrale ANV, het enige verbond dat op Stenhuis' invitatie inging, was begin 1922 de fusie bijna rond, maar de zaak brak op het laatste moment af vanwege interne protesten en verzet van de kant van de SDAP.

De SDAP vond de groeiende macht van het NVV, die ook de AJC voor zijn karretje leek te willen spannen, bedreigend. Troelstra was wel voor meer eenheid van actie maar hij vond dat hierin de partij de leiding moest behouden omdat deze een klassebelang vertegenwoordigde en de vakbeweging slechts een groepsbelang.(78) De NVV-leiders voelden zich door zijn hooghartige houding tegenover hen ('Naast geld is ook intellect noodig') vernederd en ze werden in hoge mate recalcitrant: voortaan wensten zij als gelijken te worden behandeld.(79) Op de gemeenschappelijke bestuursvergadering op 8 september 1922, die alle opgehoopte spanningen moest wegnemen, toonde Stenhuis zich dan ook zeer ongezeglijk. Hij weigerde af te stappen van het standpunt van de protectie en onderstreepte tegenover 'de heren van de SDAP' de zelfstandige koers van het NVV door mee te delen dat het NVV niet alleen zou deelnemen aan het IVV-vredescongres, maar ook een petitionnement voor ontwapening èn een demonstratie tegen de oorlog zou organiseren.

De leiding van het NVV was in de afgelopen periode vanuit eigen kring - door het Internationaal Verbond van Vakverenigingen (IVV) en door de eigen leden - geprest tot antimilitaristische actie. Het IVV, in 1903 ontstaan als pendant van de Tweede Internationale, viel in de oorlog uiteen. Op initiatief van voorzitter Oudegeest vond in maart 1919 in Amsterdam de heroprichting plaats en de oud-NVV-voorzitter trad samen met E. Fimmen toe tot het bestuur dat zijn zetel kreeg in het neutrale Amsterdam.(80)

Het in totaal meer dan twintig miljoen leden tellende IVV zag zijn invloed snel toenemen. Onder invloed van de revolutiedreiging werd

het als volwaardig lid uitgenodigd voor de Internationale Arbeidsconferentie te Washington, waar zonder veel strijd de achturendag in een conventie werd vastgelegd. Dit (schijn-)succes leidde tot overschatting van eigen kracht. Fimmen verklaarde in maart 1921 dat het IVV 'de enige macht (is) welke de wereld uit de ekonomische chaos (...) zal kunnen redden en die de tegenwoordige schijnvrede zal kunnen vervangen door een werkelijke vrede'.(81) Ook Oudegeest dacht zo. De economische recessie na 1920 maakte evenwel snel duidelijk dat het IVV voorlopig alleen nog over de macht van het getal beschikte en naarmate de directe invloed begon te tanen, kwam het accent noodgedwongen meer te liggen op de propaganda.

Het Londense IVV-congres in november 1920 constateerde dat de oorlog, de chaos en de reactie voortduurden en dat daarom het kapitalisme, maar vooral het militarisme, moesten worden vernietigd. Op het congres in Rome, in de zomer van 1922, verhief men het antimilitarisme tot een van de hoofddoelen van het IVV. De algemene werkstaking zou het middel zijn om een nieuwe oorlog te voorkomen.(82)

Het NVV volgde slechts aarzelend. Wel werd het 1 mei-feest in 1921 en de 5 juni-demonstratie in datzelfde jaar mede gehouden onder de leus 'Tegen de geldsmijterij aan het militarisme' maar deze leuze droeg men toch in de eerste plaats mee uit plichtsbetrachting want de vakbondsbladen De Vakbeweging en De Vakstrijd besteedden in 1921 nog nauwelijks aandacht aan de militaire kwestie. Tegèn het einde van dat jaar verklaarde Stenhuis op een vergadering van de hoofdbesturen te twijfelen aan het nut van antimilitaristische actie omdat het een 'illusie' was te menen dat de vakbeweging het militarisme kon tegenhouden.(83) Pas het voortschrijden van de economische recessie overtuigde Stenhuis van het nut van dergelijke actie. Begin februari '22 zei hij tot zijn collega-bestuurders dat het er bij de komende verkiezingen om ging of er bezuinigd zou worden op het militarisme of op de uitkeringen en de lonen van de ambtenaren.(84)

Het lot van het snel groeiende leger werklozen verslechterde snel. Al in het voorjaar van 1920 heerste in verscheidene bedrijfstakken grote werkloosheid en waren velen 'uitgetrokken', dat wil zeggen de maximale uitkeringsperiode gepasseerd. De regering wilde hen aan de armenzorg overlaten omdat ze slechts heil verwachtte van loondaling en een steunregeling dit alleen maar kon tegenhouden. In december 1921 kondigde minister Aalberse van Arbeid aan dat de steun aan de niet-uitgetrokkenen met tien procent zou worden verlaagd en dat de bijdrage aan de gemeentelijke werklozenkassen zou worden ingekrompen. Door deze maatregel zou de steun in Amsterdam bijvoorbeeld zakken onder het peil van de armenzorg, waar per week tien gulden plus maximaal f 3,50 huur werd uitgekeerd.(85)

Een demonstratief congres tegen het militarisme dat het NVV in maart 1922 in Amsterdam organiseerde, was voornamelijk bedoeld om een standpunt te formuleren en kreeg maar weinig publiciteit. In mei besloot men 'het militarisme' aan de agendapunten voor de komende Algemene Vergadering toe te voegen. Dat de ambtenarenbond, in een

poging de dreigende loonsverlaging af te wenden, het hoofdbestuur al in 1921 om actie tegen het militarisme zou hebben verzocht, zoals Oudegeest schrijft, is niet juist. Wel drong voorzitter F.S. Noordhoff aan op actie tegen de bewapening, maar dat deed hij als overtuigd pacifist al sinds jaar en dag en voornamelijk op morele en soms bijbelse gronden.(86)

Onmiddellijk na aanvang van het NVV-congres in juli 1922 diende de Schildersbond een motie in om, uitgaande van de leuze 'Geen man en geen cent!', meer propaganda te voeren tegen het militarisme. Noordhoff bracht daarop de Vlootwet naar voren en stelde voor een petitionnement en demonstraties in de geest van de Rode Dinsdagen te organiseren. Het congres nam de motie van de Schildersbond met gejuich en algemene stemmen aan. In de motie verklaarde men dat de oorlog de oorzaak was van de huidige ellende waaronder de arbeiders gebukt gingen, en dat door het voortgaan met het besteden van geld aan militaire doelen de wereld met een nog vreselijker oorlog werd bedreigd. De 135 miljoen voor de militaire begrotingen plus de 300 miljoen voor de Vlootwet verhinderden de uitbouw van de zo noodzakelijke sociale wetgeving voor de arbeidersklasse. Daarom besloot het congres dat het NVV zich meer zou inspannen tegen het militarisme, op basis van het standpunt: 'Geen man en geen cent voor het militarisme!'.(87)

Aan de onmogelijkheid van de landsverdediging of het gebrek aan preventieve werking van een defensie, waarop de SDAP de ontwapeningseis baseerde, ging de resolutie geheel voorbij. Het NVV noemde de dingen bij de naam: de arbeiders zijn de dupe van oorlog en de bewapening brengt de sociale verworvenheden in gevaar. Het was een simpel en duidelijk standpunt waarmee, naarmate crisis en werkloosheid groter werden, steeds meer mensen van harte bleken te kunnen instemmen. Op 8 september deelde Stenhuis, zoals reeds vermeld, het PB mee dat het NVV zich voor het anti-militarisme zou inspannen. Later schreef hij Troelstra dat de actie door partij en vakbeweging samen moest worden gevoerd en de SDAP zou er een half jaar later, hoewel nog steeds verongelijkt over de dominerende houding van het NVV, mee instemmen.(88)

Het IVV-vredescongres in Den Haag in december 1922 maakte de residentie opnieuw tot 'vredeslaboratorium' van de wereld, alleen nu niet met liberale maar met socialistische laboranten. Hoe graag de SDAP een einde wilde maken aan de ruzie met het NVV, liet Het Volk merken toen het in een van de vele verslagen van het met veel publiciteit omgeven congres schreef dat het mooiste resultaat van het congres toch was dat een nieuw verbond was gesloten tussen sociaal-democratie en vakbeweging.(89) Maar onmiddellijk na het weldadige congres zakte ook het NVV terug in malaise. Het sloot het jaar af met een verlies van 22.000 leden, het land telde zo'n 130.000 werklozen, de resultaten van de propaganda waren 'uiterst pover' en overal heerste een 'slechte geest'. Daarbij kwam ook voor het NVV de frustratie van de Roerbezetting. Aangezien men geen werkstaking wilde afkondigen, stuurde men geld, doch verscheidene afdelingen vonden dit niet voldoende. Zo deelde de Bestuurdersbond

Zwolle in maart mee zelf anti-oorlogsbetogingen te zullen organiseren als de leiding dit niet zou doen.(90)

Toen de Bond van Werklieden in Overheidsdienst in mei 1923 naar aanleiding van het rapport-Patijn actie eiste, antwoordde Stenhuis dat de Vlootwet een van de punten zou worden op de demonstratie voor de 'Bedrijfsorganisatie en Medezeggenschap' in september. In april 1923, tijdens een van de 'koffiepraatjes' in Krasnapolski met het PB die de nog steeds verslechterende onderlinge relatie moesten verbeteren, had Stenhuis voorgesteld een demonstratie en aansluitend een congres te houden over deze verwaterde opvolger van de socialisatie. Het PB had ingestemd met het plan.(91) In mei lanceerde De Strijd het 'Program van Aktie' voor deze nationale demonstratie die op zondag 23 september 1923 in Amsterdam zou worden gehouden. Pas als laatste punt, na medezeggenschap en de handhaving van de achturendag, werd de strijd tegen het militarisme genoemd, want Stenhuis vond het van groot belang dat de arbeidersbeweging niet alleen negatieve leuzen liet horen, maar tegenover de reactie een positief hervormingsplan stelde.(92)

De organisatie werd met kracht ter hand genomen. Men begon met het vormen van reisclubs en riep op te sparen voor de reiskosten. In de steden Amsterdam, Den Haag, Utrecht en Alkmaar en de dorpen er om heen zouden wandel-, fiets- en boottochten worden georganiseerd. Met de spoorwegen werd overeenstemming bereikt over een groepsreductie van 25 procent voor de eerste 250 tot 60 procent voor de vierde 250 personen, zodat de gemiddelde reductie 43 procent zou bedragen. Om dit alles goed te laten verlopen was opgave van deelname noodzakelijk.(93)

Alle sociaal-democratische bladen besteedden vanaf mei in een speciale kolom op de voorpagina onder de kop **ONZE DAG** vrijwel elke dag aandacht aan de komende demonstratie, waarvoor het ware enthousiasme, afgaande op de bladen, echter nog niet te bespeuren viel. De voorbereidingen voor de demonstratie op 23 september voor de bedrijfsorganisatie waren evenwel al een heel eind op gang gekomen toen het aftreden van De Geer de manifestatie plotseling in een geheel ander kader zou plaatsen.

Het verzet begint

Het aftreden van De Geer op 18 juli 1923 haalde de sociaal-democraten met een ruk uit de apathische toestand waarin ze al zo lang hadden verkeerd. Op twee manieren werkte het ontslag als een schok. Die Vlootwet moest nog veel onheilspellender zijn dan men altijd had gedacht nu zelfs een minister van de 'militaristische' CHU meende er op deze dramatische wijze tegen in verzet te moeten komen, en de gebleken verdeeldheid binnen het kabinet gaf de arbeidersbeweging eindelijk zicht op een eventueel succes van verzet tegen de regeringsplannen. Het gevolg was een bevrijdende uitbarsting van lang opgekropte verbittering en frustratie. In de pers werden alle remmen losgegooid, er was nu geen plaats meer voor begrip of nuance.

Hoe groot de woede die zich naar aanleiding van de Vlootwet ontlaadde was, laat het hoofdartikel zien dat Het Volk naar aanleiding van De Geers aftreden schreef: 'Een vreselijke krisis schrijdt door dit land. Bijna honderdduizend werklozen zoeken vergeefs arbeid voor hun grage handen en zien hun gezinnen tot pauperisme vervallen omdat er voor een behoorlijke steunverlening geen geld meer schijnt te zijn. Andere honderdduizenden zien hun loon maand tot maand versmelten tot een bedrag, dat nauwelijks voldoende is voor een redelijk levensonderhoud. Intellektuelen, gestudeerde technici, kunstenaars slijpen de straat bij gebrek aan opdrachten. De middenstand klaagt steen en been. Banken springen en onze handelsmaatschappijen zakken in elkaar. Al wat ekonoom is of zich ekonoom noemt, roept om bezuiniging. En temidden van deze ekonomische hel, terwijl een sociale ineenstorting schijnt te dreigen (...), terwijl deze aarde nog stinkt van het vergoten bloed, terwijl de aanblik van miljoenen verminkten het hart doet ineenkrimpen van ieder menselijk wezen, (...) terwijl heel dit geslacht schreeuwt om vrede, arbeid en brood, waagt het de regering van een landje, dat door niemand wordt aangevallen en door niemand bedreigd, om heel de volkskracht af te tappen ten behoeve van de aanmaak van nieuw moordtuig, dat bovendien nog niets betekent, indien het moet worden gebruikt voor zijn doel tegen de grootmachten die het omringen'.(94)

Vond premier Ruys dat dat ene miljoen extra op de Nederlandse marinebegroting die de Vlootwet zijns inziens zou kosten toch geen bezwaar kon zijn, Het Volk zag het anders: 'Uitvoering van dit vlootplan betekent opheffing van de werklozensteun, stopzetting van de woningbouw, bevriezing der sociale wetgeving, belangrijke vermindering der salarissen van het rijkspersoneel, het opgeven van de strijd tegen de tuberculose, verdere verslechteringen van het volksonderwijs, uitputting van de kleine middenstand, verhoging van de belasting, bemoeilijking der industrie. Zij betekent de permanentie der schatkist-tekorten, de blijvende chaos onzer staatsfinancien. Zij is niet minder dan een politieke en sociale misdaad'.(95) Het Volk stelde direct voor de nationale betoging in september 'die al zo groots belooft te worden', dienstbaar te maken aan het verzet tegen de Vlootwet. Voorwaarts noemde het vlootplan een 'aan krankzinnigheid grenzende misdaad' van de 'desperado's' der 'blindgeslagen ministerraad'.(96) Hiermee was de toon van het verzet tegen de regering gezet.

Onmiddellijk richtte zich de blik op de houding der katholieken, want het was duidelijk dat een verwerping van de Vlootwet alleen met hun steun tot stand zou kunnen komen. De Vrijheidsbond zou tenslotte wel 'ja' zeggen tegen het wetsontwerp, zo voorspelde Voorwaarts, maar wat zouden de katholieke arbeidersleiders doen? 'Zullen ook zij wederom de rug buigen voor de zweep der militaire kliek, die achter de minister-zetels staat?'(97)

De plotselinge opwinding blies in één klap nieuw vuur in de uitgebluste partij. Ook al is de pers in het algemeen misschien eerder een spiegel van de maatschappij dan een bron van

beïnvloeding, in deze jaren was de drukpers nog wel degelijk de 'koningin der aarde'.(98) Andere communicatiemiddelen ontbraken immers nog en daarom geloofden de leiders van de emancipatiebewegingen dat een eigen pers het wondermiddel was waarmee men de grote ommekeer der geesten radicaal en snel zou kunnen bewerkstelligen. Nu was dit geloof door de politieke impasse na 1918 weliswaar afgenomen, maar de machtspositie ten opzichte van de eigen zuil werd bijna 'totalitair'. Het Volk en Voorwaarts zouden in de actie tegen de Vlootwet aantonen hoe groot in een gunstig klimaat het mobilisatievermogen ten opzichte van de eigen aanhang was geworden. Dat deze aanhang rotsvast van het gelijk van de eigen pers overtuigd was, werd niet alleen veroorzaakt door de psychologische behoefte en de censuur maar ook door het feit dat door de oorlogspropaganda het vertrouwen in de officiële berichtgeving sterk was verminderd.

Een openbare vergadering eind juli '23 in Rotterdam werd opeens door meer dan drieduizend mensen bezocht. Kamerlid en redekunstenaar Duys ontpopte zich daar wederom als een kundig en niets en niemand ontziend agitator. Op basis van de Volkenbondcijfers over de groei van de militaire begrotingen riep hij uit: 'Nederland is het meest militaristische land van Europa, misschien wel van héél de wereld'.(99) Nederland had sinds 1908 al zo'n drie miljard uitgegeven aan de defensie en Nederland was, zo citeerde hij generaal Snijders, even weerloos als daarvoor. 'Kan die weerloosheid dan niet goedkoper verkregen worden, namelijk door ontwapening?', zo riep hij retorisch uit. Na afloop van de in agitatorisch opzicht meesterlijke rede riep Duys iedereen op om op 23 september naar Amsterdam te komen, om 'aan de misdadigersbende, die zich christelijke regeerders noemt, een donderend halt toe te roepen'.(100) In de weken die volgden werden 65.000 exemplaren van Duys' rede gratis verspreid en tienduizenden voor de somma van één cent per stuk verkocht.(101)

Dat de demonstratie voor de bedrijfsorganisatie nu tevens en vooral tegen de Vlootwet moest zijn gericht, was in de SDAP-pers een uitgemaakte zaak. Het NVV was in eerste instantie daartoe minder bereid. 'Medezeggenschap, wettelijke achturendag is de eis, de strijd tegen het militarisme komt daarbij', liet De Strijd weten.(102) Maar ook het NVV raakte al spoedig geheel en al in de ban van de Vlootwet en eigenlijk kwam het zelfs niet zo slecht uit om de 'bedrijfsorganisatie' via een achterdeur van het toneel te laten verdwijnen. Niet alleen was het rapport nog niet gereed, maar de zaak bleek ook minder enthousiasme teweeg te brengen dan verwacht.(103) Na 18 juli werd over de bedrijfsorganisatie nauwelijks meer gesproken.

Het NVV voelde zich ook min of meer gedwongen de actie te beperken tot de Vlootwet, toen het ANV op 13 augustus vertrouwelijk aan Stenhuis liet weten een petitionnement tegen de Vlootwet te zullen organiseren. ANV-voorzitter Dekker zou naderhand verklaren dat Stenhuis hem had gezegd dat een petitionnement niet veel betekende en dat de partij daar al eens minder gunstige ervaringen mee had

opgedaan. De leiding van het NVV meende echter dat het NVV nu zelf een petitionnement op touw moest zetten, om niet de leiding uit handen te geven: 'Laten wij het ANV gaan, dan wordt het resultaat misschien, dat onze menschen op hun lijsten gaan teekenen', aldus Stenhuis op 17 augustus in het Verbondsbestuur.(104) De volgende dag kondigde hij in Rotterdam op een protestvergadering tegen de werktijdverlenging tot tien uur per dag bij scheepswerf Wilton, tot grote verontwaardiging van Dekker, aan dat het NVV aan de SDAP zou voorstellen een petitionnement tegen de Vlootwet te organiseren.(105)

Het is opmerkelijk dat Stenhuis uitgerekend op de scheepswerf Wilton de actie tegen de Vlootwet aankondigde. Immers, de Vlootwet zou, hoe dan ook, werkgelegenheid opleveren en met de scheepsbouw ging het na de bloeiperiode in de oorlog al jaren bergafwaarts: in december 1920 was nog 450.000 ton in aanbouw, in maart 1923 nog slechts 121.000 ton.(106) In Engeland was eveneens sprake van produktiedaling en daar verzetten de metaalbonden zich hevig tegen de IVV-resoluties die opriepen tot antimilitaristische actie, omdat ze van vermindering van de bouw van oorlogsschepen grotere werkloosheid verwachtten.(107) In Nederland lag dat anders. Weliswaar weigerden alle metaalbonden hun leden te verbieden aan de bouw van oorlogsmaterieel mee te werken, maar ze lieten zich niet tot een dergelijk groepsbelang verleiden.(108) Van de twee kruisers was de Java in aanbouw bij de werf De Schelde in Vlissingen, de Sumatra bij de Ned. Scheepsbouw Mij. te Amsterdam. Ze moesten voor het najaar van 1923 klaar zijn, maar in maart 1922 zag De Schelde dat men deze verplichting niet zou kunnen nakomen. Omdat daarop de marine dreigde voortaan geen orders meer te zullen verstrekken, vroeg de directie een overwerkvergunning aan voor de 400 arbeiders die aan de kruiser werkten. De directeur-generaal van het ministerie van Arbeid, oud-marine-officier C.J.Ph. Zaalberg, gaf daarop toestemming de achturendag te vervangen door een tienurendag, omdat de kruiser inderdaad 'met enigen spoed' moest worden afgebouwd. De metaalbonden waren woedend dat deze beslissing zonder overleg met hen was genomen, en daarbij: overwerk voor oorlogstuig!(109)

Ook de metaalbonden voerden de leus 'Oorlog tegen de oorlog!' en op de behandeling van de Vlootwet in april '22 reageerde het sociaal-democratische blad De Metaalbewerker dan ook verontwaardigd: 'Geld voor de ouden van dagen, voor werklozensteun is er niet, wel 500 miljoen voor de Vlootwet!'.(110) Men bleef principieel het klassebelang der arbeiders voorop stellen. Groter dan de angst voor werkloosheid bleek de haat tegen de werkgevers vanwege de doorgevoerde loonsverlaging - bij Fijenoord tien procent in 1921 en twaalf procent in 1922 - en de gelijktijdig doorgevoerde arbeidstijdverlenging. Dat nu ook Wilton, die in 1923 overigens nog niet voor de marine bouwde, de tienurendag mocht invoeren, noemde het NVV een 'schaamteloze brutaliteit': een Vlootwet én een tienurige werkdag! De Vlootwet zette de bijl aan de wortel van de sociale wetgeving, aldus de Metaalbewerker.(111)

Midden augustus ontstond er desondanks enige discussie binnen de

bond over de werkgelegenheid die de Vlootwet zou kunnen opleveren. Volgens het blad was de marine-order voor hen die aan de vlootbouw te werk zouden worden gesteld 'eer een ramp dan een reden tot blijdschap', omdat het belastinggeld beter in de beurzen van de arbeiders kon blijven of kon worden besteed aan nieuwe ondernemingen en nieuwe machines; een kruiser was 'een dood en onnut ding'.(112) Het besef dat de vloot werkgelegenheid verschafte bestond dus wel, maar men vond dat de uitgaven er niet mee in verhouding stonden. De meeste kosten waren voor het peperdure materieel en de technische onderdelen en dat alles kwam grotendeels uit het buitenland, waar ook een deel van de bouw van de vloot zou plaatsvinden. Het idee dat de regering de werklozen zoveel mogelijk moest steunen en niet de middelen daarvoor aan zo'n vloot mocht uitgeven, overheerste. Het argument van de regeringspartijen dat de arbeiders hun eigen welvaart weggooiden, noemde Voorwaarts 'grove misleiding'. 'Indien het belang van Indië het belang van duizenden raken kan, het aanbouwen van een vloot belet de welvaart van honderdduizenden'.(113)

De benoeming van Colijn op 10 augustus tot opvolger van De Geer betekende een aanzienlijke verscherping van de strijd tegen de Vlootwet. Na alle geruchten over onbekende internationale spanningen en buitenlandse pressie als redenen voor de urgentie van de Vlootwet, hoefde Het Volk nu niet langer naar de ware reden achter de Vlootwet te zoeken: 'Colijn is representant van het groot-kapitaal, Shell, Nederlandsch-Indië. Het is duidelijk!'.(114) De komst van 'De Sterke Man' markeerde het begin van een nieuw tijdperk en plaatste Nederland midden in de internationale imperialistische politiek. Tegen deze 'daad van revolutionaire brutaliteit' was volgens Het Volk en Voorwaarts slechts een niets en niemand ontziende oppositie op zijn plaats. Jordaan gaf het gevoel van de sociaal-democraten weer door een Colijn te tekenen die de zweep haalt over de onder de doodskisten van de Vlootwet voortstrompelende arbeiders.(115)

De anti-Vlootwetdemonstratie

Op 8 september behandelde het PB het NVV-voorstel een petitionnement te organiseren. Sommige leden waren er niet zo gelukkig mee - het kon lukken maar ook mislukken, aldus Schaper - maar omdat het NVV het plan al in de krant had gezet, was het moeilijk ongedaan te maken. Daarom besloot men de actie 'dan maar' onmiddellijk na de demonstratie te starten omdat het dan 'wellicht nog enige indruk' zou maken.(116) Ondertussen draaide de propaganda-machine voor de 23-september-demonstratie al geruime tijd op volle toeren. Het satirische weekblad De Notenkraker kwam op 18 augustus met een speciaal 'Vlootwet-nummer', terwijl de verspreiding van het NVV/SDAP-manifest **Weg met de Vlootwet!** van 11 augustus een goede vingeroefening bleek te zijn geweest voor de organisatie van het petitionnement. Op 17 september had men er bijna 600.000 verzonden aan de afdelingen en bonden.(117) Organisatie en

administratie waren in handen van NVV-secretaris F. van de Walle en de wat stugge maar onvermoeibare SDAP-secretaris Werkhoven en het geheel verliep vlekkeloos. De arbeidersbeweging had dan ook een jarenlange ervaring in het organiseren van massa-activiteiten.

Op 15 september verschenen in de pers de organisatorische maatregelen voor de demonstratie. Volgens de gemeenteverordening van Amsterdam mochten de deelnemers aan een zondagse demonstratie zich niet in de buurt van een kerk opstellen, en tussen 9.30 en 12 uur geen muziek maken of zingen. De meeting moest geheel volgens draaiboek verlopen:

'Elf uur, opening van het terrein
1.30 uur, opstellen van de banieren
1.45 uur, redevoeringen afgelopen
2.15 uur, stoet verlaat IJsclubterrein'.(118)

Zaterdag 16 september namen honderden partijgenoten deel aan de propaganda-fietstochten door Amsterdam. De fietsers, omhangen met anti-Vlootwet-sandwichborden, werden begeleid door muziekkorpsen. Elke dag had men in de kranten nieuws te melden over 'Onze Dag', bijvoorbeeld de treinregeling voor 23 september, die twee hele pagina's in beslag nam. Op 21 september maakte men de route bekend waarlangs de demonstratie zou voeren: vanaf het IJsclubterrein - het huidige Museumplein - via onder andere de Albert Cuypstraat en de Van Woustraat naar het Amstelveld. Een dag later werd gemeld dat het aantal deelnemende organisaties was opgelopen tot 1.550 en dat 38 muziekverenigingen de demonstratie luister zouden bijzetten. 'De stoere mijnwerkers uit het donkere Zuiden, de tot slaafsheid vertrapte landarbeiders uit het grimmige Noorden, de fabrieks- en hoofdarbeiders uit het ganse land, allen zullen zij als broeders in de strijd front maken tegen de reactie', zo besloot De Strijd de campagne.(119)

Toen op zondag 23 september de vele tientallen (extra-) treinen op de diverse stations in Amsterdam binnenrolden, de talloze bussen verspreid in de stad een parkeerplaats zochten en de speciale boten uit Lemmer aanlegden op De Ruyterkade, stond nog geenszins vast dat 'Onze Dag' zou slagen. De laatste dagen van de week hadden velen met bedenkelijke gezichten naar de lucht gekeken waar zware wolkenpartijen langs dreven, van waaruit af en toe een hevige regenbui viel. In de vroege zondagochtend was het helemaal mis: wolkbreuken, donder en onweer bepaalden het weerbeeld en het IJsclubterrein voor het Concertgebouw veranderde langzaam maar zeker in een drassig weideveld. In de volgepakte treinen en bussen liet men zich door het onweer buiten echter niet ontmoedigen. De strijdliederen klonken uit volle borst, en na aankomst trok men al zingend de stad in. Naarmate de binnenstad voller raakte met demonstranten klaarde de lucht wat op, tegen het middaguur joeg een frisse herfstwind de regenwolken op de vlucht en even later brak zelfs een bleek zonnetje door. Tijdens de Oranjefeesten had men, althans volgens Mendels, de rode bloemen uit de stadsparken genomen en er gele voor in de plaats geplant, maar nu overspoelde een rode vloedgolf de Amsterdamse straten, waar sommige angstige bewoners de

rolluiken neerlieten als vreesden ze dat de revolutie alsnog zou uitbreken.

Op het IJsclubterrein werd de stemming erin gebracht door de muziekkorpsen en de zangkoren onder leiding van Otto de Nobel, maar ook zonder deze klanken steeg de stemming met elke nieuwe stoet die binnenkwam. Naarmate de schare groeide, voelde men zich meer opgenomen in de onder de banieren verzamelde 'rode familie'. Alle demonstranten hadden van te voren kaarten moeten bestellen, maar de 63.000 gedrukte biljetten waren bij lange na niet voldoende gebleken. Duizenden namen daarom deel met geïmproviseerde biljetten en velen deden het zonder. De schattingen van het totale aantal demonstranten dat zich rond 1 uur op het Museumplein had verzameld, de communistische demonstranten en de vele duizenden toeschouwers niet meegerekend, lopen daardoor uiteen van 65.000 tot 80.000.

De verslaggever van Het Volk verwoordde de indruk die de demonstratie op hem maakte aldus: 'Ontroerend was het machtige schouwspel van die verbijsterende massaas met hun tallooze vaandels en banieren, fier wapperend op den sterken wind, deze prachtige vlaggen kleurig en fleurig, vroolijk waaiend boven de hoofdenzee, een kreet van blij verzet, een kreet van toekomsthoop, een kreet van geluk om het weten zóó sterk te zijn. Trots blonk op de gezichten, trots te mogen behooren tot dit grote leger, dat de voorhoede is van de menschheid, die optrekt naar betere tijden'.(121)

De 'oorlogstermen' waarmee de journalisten hun verslagen doorspekten en die ook de toon van de openingsrede van Vliegen bepaalden, lieten zien hoezeer de sociaal-democratie een strijdorganisatie was gebleven ondanks de bekering tot het pacifisme, en hoezeer de demonstratie ook in het teken stond van protest tegen de verslechteringen. De reactie was, aldus de partijvoorzitter, misschien wel in staat geweest de opmars naar betere tijden tijdelijk tot staan te brengen, haar misschien wel hier en daar een handbreedte terug te dringen, maar het leger van de arbeiders bleef onverzwakt en ongeslagen met het geweer aan de voet bijeen om de opmars naar het begeerde doel met het oude élan en met nieuwe kracht te hervatten. Dit doel was drieledig: geen afbraak van de sociale verworvenheden waarvoor men 25 jaar had gestreden, niet buigen voor het militarisme en het doorbreken van de heerschappij van de heersende klasse in het bedrijfsleven.(122)

Aangezien men geen gebruik maakte van luidsprekers, spraken de dertien sprekers die na Vliegen het woord namen tegelijkertijd vanaf verspreid opgestelde spreektribunes. Voor Troelstra, die na Vliegen spreekgestoelte nr. 1 beklom, vormde de demonstratie het laatste hoogtepunt in zijn loopbaan. De foto's tonen de bejaarde leider op zijn best: als de volkstribuun wiens kracht lag in het leiding geven aan massale agitatie en in de daarvoor noodzakelijke welsprekendheid, en die zich daarom te midden van zijn aanhang het gelukkigst voelde. Nu de man van het oliekapitaal aan het bewind was gekomen, zo riep hij uit, werd een kwart eeuw strijd ongedaan gemaakt. De Vlootwet was Colijns eerste aanval. Maar deze demonstratie zou Colijn in zijn streven de arbeiders opnieuw tot

Troelstra aan 't woord..., hij lacht, hij grijnst, hij gilt, hij wijst, hij hamert 't erin, hij is ontzet, hij is in 'n paroxysme van welsprekende verontwaardiging, hij sleept z'n gehoor mee... De grijze socialistische leider is inderdaad 'n groot volkaredenaar. Onze zes momentfoto's, gedurende zijn rede op 't IJsclubterrein genomen, pogen 'n beeld te geven van de geweldige mimische kracht die er van zijn even bezielende als spontane geestdrift uitging.

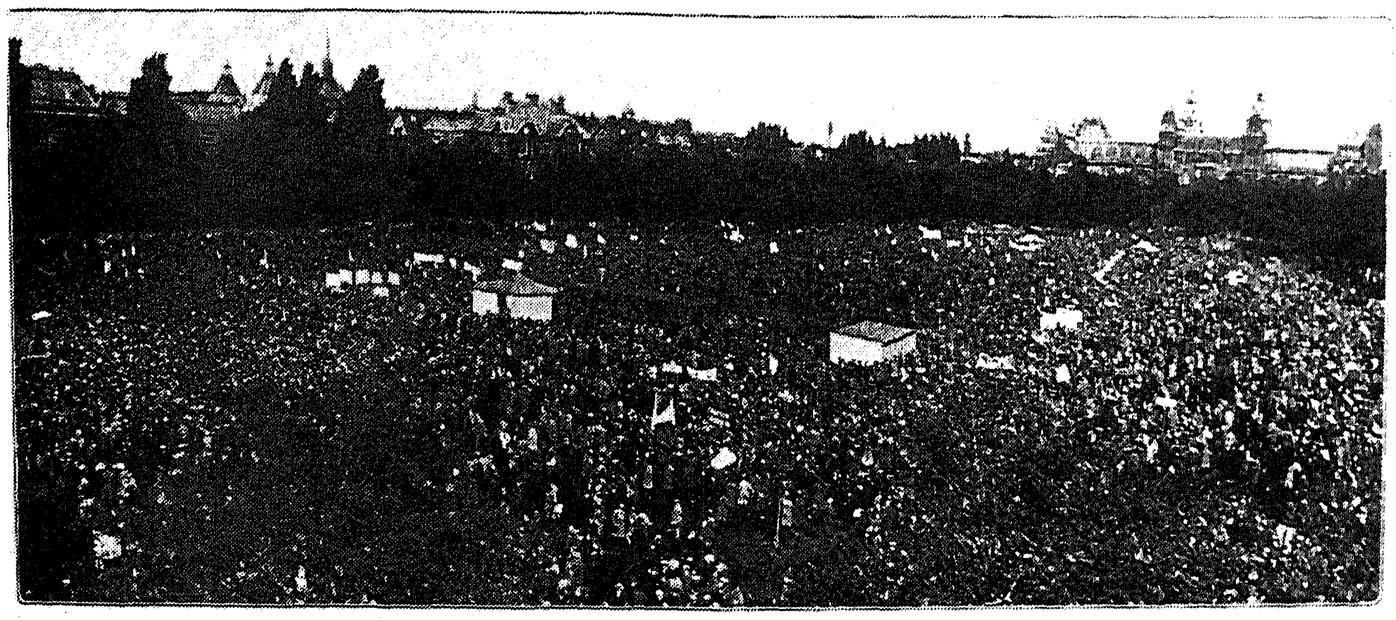

En nu: een schitterende overzichtskiek van de vèr meèr dan vijftigduizend die daar protesteerden tegen oorlog, nieuwe bewapening, millioenenvermorsing voor een oorlogsvloot... Naast die vijftig-, zestig-, zeventigduizend die er waren, staan nog ettelijke malen zóóvelen in even ernstig protest!... Zullen regeering en volksvertegenwoordiging doof blijven voor die stemmen?...

Foto's in het geïllustreerde weekblad Het Leven. Boven: Troelstra spreekt. Midden: een overzichtsfoto van het terrein tussen Concertgebouw en Rijksmuseum. Onder: De kopstukken van de SDAP aan het hoofd van de stoet: 1. Troelstra; 2. Vliegen; 3. Pothuis; 3. Pothuis; 4. Kleerekoper; 5. Polak; 6. Ankersmit; 7. Wibaut; 8. Van Zutphen.

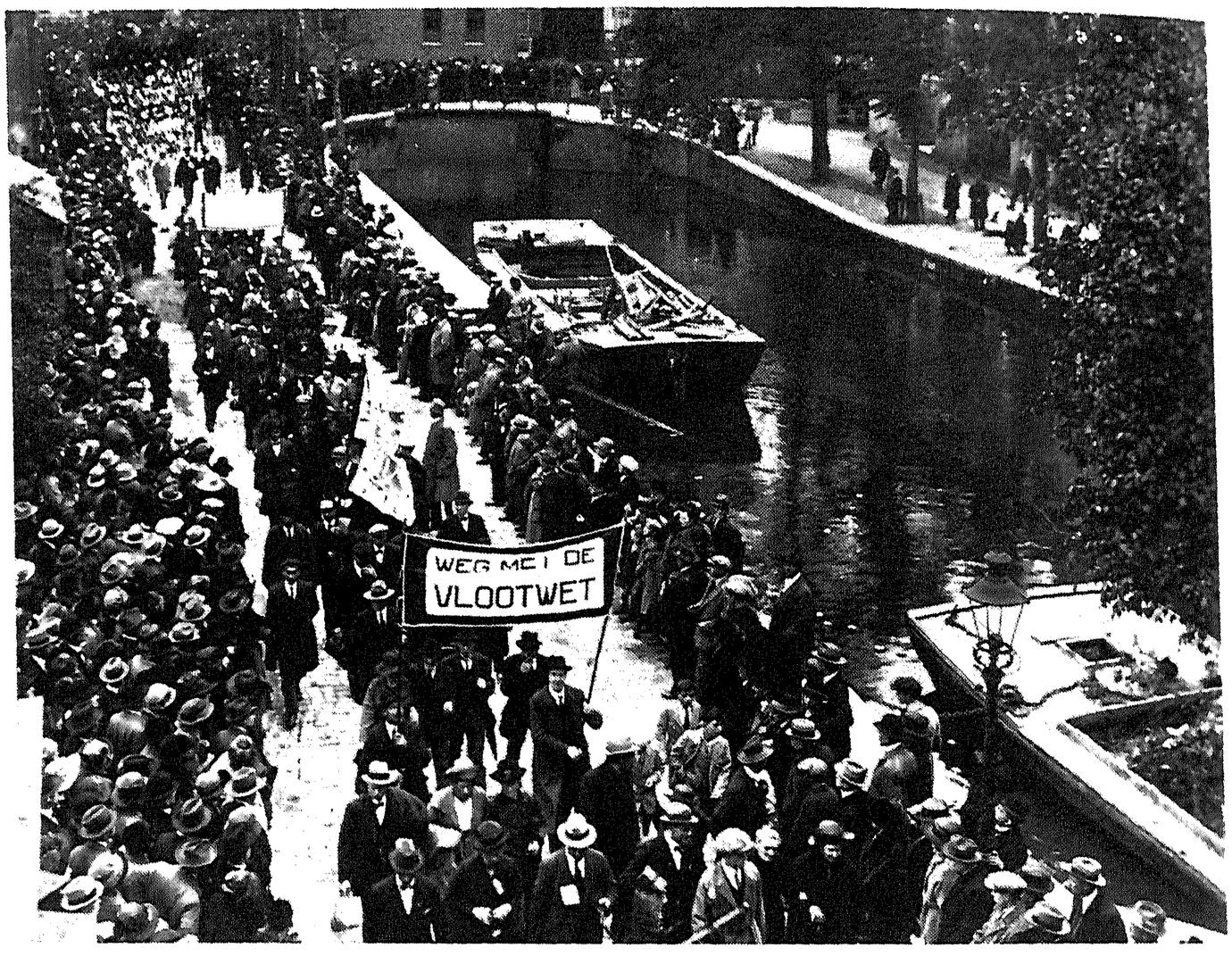

De demonstratie. Onder de 'oorlogsweduwen' achter hun vaandel, gevolgd door een transparant doek met de mensenverslindende oorlogsgod Mars.

slaven te maken een donderend halt toeroepen.

Colijn was in de meeste redes de grootste boosdoener en de gruwelen die hij in petto had werden breed uitgemeten: salarisvermindering, werklozen naar de gemeentekassen, uitstel zevende leerjaar, rijwielbelasting, etcetera. 'Olie-Colijn zal zich den buidel mesten met de winsten, die uit de Tarakan-bronnen hem toevloeien. Het zijn deze dingen die in alle lagen van ons volk weerzin en verzet wekken', zo noteerde een verslaggever uit de mond van een der sprekers. Maar, zo riep K. de Jonge, bestuurder van de Fabrieksarbeidersbond, uit: 'Het keerpunt is gekomen. Op het zelfde oogenblik dat Colijn Djambi-olie op het vuur gooit, zetten wij de hoofdstad in lichtelaaie'.(123) Volgens Wibaut was de Vlootwet 'waanzin, misdaad en domheid', omdat het plan 'wel duizend millioen' zou gaan kosten en het politiek gezien overbodiger was dan ooit. Op alles moet worden bezuinigd, zo riep de enige vrouwelijke spreker, Suze Groeneweg, iets verderop tot de massa, behalve op de vloot: 'Een vloot, waar nooit iemand om gevraagd heeft. Maar wij willen geen vloot. Wij willen geen bewapening! Heel de wereld krimpt nog van de gevolgen van den oorlog en wij zeggen dát nooit meer!'.(124)

Het lag voor de hand dat vooral de sprekers namens het NVV, dat de laatste tijd zoveel nederlagen had moeten incasseren en de leden bij bosjes had zien vertrekken, waren geïmponeerd door deze nieuwe manifestatie van arbeidersmacht. In de eigen rijen was inderdaad een zekere lauwheid en geslagenheid ontstaan, zo gaf Stenhuis in zijn rede toe, en daarom was deze demonstratie er een zowel naar binnen als naar buiten. 'Wij hebben deze demonstratie gewild om onze menschen te zeggen dat het in dezen krisistijd vóór alles noodig is, dat onze beweging een gesloten macht blijft tegen de reaktie'.(125) Andere sprekers erkenden, dat wat de beweging zelf niet had kunnen bereiken, de eenheid, de regering in één slag had veroorzaakt door de Vlootwet in te dienen.

Na de redevoeringen marcheerde de stoet het IJsclubterrein af. Men liep in rijen van vier, met om de zoveel meter een spandoek of plakkaat en Colijn was met zijn olie-vloot op vele ervan te zien. De plaats van alle deelnemers in de optocht was van te voren bepaald. De Friezen was de eer te beurt gevallen het hoofd van de stoet te vormen; wellicht was daarom de eerste boot uit Lemmer al om zes uur 's ochtends gearriveerd. Daarna volgden de leiders van NVV en SDAP en de overige provincies en grote steden. Daartussen vielen niet alleen de bijna tweeduizend 'frissche en montere' AJC-ers op en het groepje mijnwerkers in werkpak en hun mijnlampen meedragend, maar vooral ook de vrouwenclubs, waarvan er een geheel in het zwart gekleed ging, doodsklokken meedragend als in een rouwstoet, rouwend om de gevolgen van de oorlog. Als contrast volgde 'de vrede', gesymboliseerd door een rij jonge meisjes in het wit en met groene slingers omwonden.

De reclame-auto van Het Volk, die zich door de menigte wrong met duizenden reclamebiljetten voor het partijblad, en de enkele handige firma's die van de gelegenheid gebruik maakten om gratis reclame te maken voor hun produkten, maakten van het geheel een bont

schouwspel.

Toen de kop van de stoet tegen half vier op het Amstelveld aankwam, stonden de laatste deelnemers nog steeds voor het Concertgebouw - gedurende de dag vielen zo'n twintig vrouwen van vermoeidheid flauw - en de massa die schijnbaar zonder ophouden door de straten voorbijgolfde, ontroerde de verslaggever van Het Volk zozeer dat hij niet in staat was alle details te noteren. Waarom stonden er ook geen dichters aan de kant om de schoonheid van de strijd te bezingen, zo vroeg hij zich af.(126) Het was half acht 's avonds toen de hekkesluiters, de Utrechtenaren, op het Amstelveld aankwamen om daar een van de vele slotredevoeringen aan te horen. De eersten waren toen al weer op weg naar het station of hadden zelfs de stad reeds verlaten.

Amsterdam had een betoging gezien zoals nog nooit in Nederland was gehouden en die uniek was in de geschiedenis van de Nederlandse arbeidersbeweging. Het Volk en Voorwaarts kwamen begrijpelijkerwijs woorden tekort om 'Onze Dag' te beschrijven, doch men was het over één ding eens: hoe ernstig de aanleiding ook was, het mooiste van alles was toch het gevoel van grote vreugde dat de mensen had beheerst - 'de oogen glinsterden van feestelijke vreugde om de grote eenheid van voelen en denken en kameraadschap' - en het feit dat eenheid en kracht van de rode arbeidersbeweging waren hersteld.(127)

Het volkspetitionnement tegen de Vlootwet

Na de redes op het IJsclubterrein was door de deelnemers namens een kwart miljoen georganiseerde arbeiders een resolutie aangenomen waarin men alle Nederlanders opriep tot verzet tegen verlenging van de achturendag en tegen de korting op de ambtenarensalarissen. Men riep op uit protest het volkspetitionnement tegen de Vlootwet te tekenen.(128) De resolutie werd het startsein voor de grootscheepse inzameling van handtekeningen.

Het petitionnement was in de 19e eeuw een veel beproefd middel waarvan vooral de confessionelen gebruik hadden gemaakt. In 1853 protesteerden de protestanten per adres tegen het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland en in 1878 verzamelden protestanten en katholieken in luttele weken tijds respectievelijk 305.000 en 164.000 handtekeningen tegen de lager-onderwijswet van de liberale minister Kappeyne.(129) Terwijl deze petities korte en hevige reacties van verontwaardiging op bepaalde regeringsplannen waren geweest, had het kiesrechtpetitionnement van SDAP en NVV in 1910 11 een ander doel gehad: door zich aan het hoofd te stellen van de kiesrechtstrijd hoopte men de eigen organisatie te versterken en een 'doorbraak' te forceren naar de confessionele arbeiders. Juist vanwege dit achterliggende doel verboden de protestantse en katholieke leiders hun aanhang te tekenen, en dit verbod werkte. Op Prinsjesdag 1911 konden SDAP en NVV niet meer dan 317.000 handtekeningen aan de Tweede Kamer aanbieden, een getal dat met moeite de vergelijking met het confessionele petitionnement van 1878 kon doorstaan.(130) Het was een reden voor de leiders om

aanvankelijk niet enthousiast te zijn over het plan een petitionnement tegen de Vlootwet te organiseren.

Omdat het kiesrechtpetitionnement was 'doodgeorganiseerd', besloot men nu de zaak in zo kort mogelijke tijd te klaren - hetgeen door de op handen zijnde behandeling van de Vlootwet ook nodig was - en bij de actie elke indruk te vermijden dat men bezig was zieltjes te winnen. Nu ging het alleen om de Vlootwet. De organisatoren, de secretarissen Van de Walle en Werkhoven, eisten en verwachtten een ijzeren discipline van de afdelingen want de campagne moest volgens een strak schema verlopen. Men had 125.000 lijsten in A-4-formaat laten drukken met de oproep: 'Aan de Tweede Kamer der Staten Generaal. Ondergetekenden, alle meerderjarige inwoners van Nederland, verzoeken U het ontwerp-Vlootwet 1924 te verwerpen'. Daaronder was ruimte uitgespaard voor 25 handtekeningen. In Het Volk en Voorwaarts werden bijna dagelijks uitknipbare lijsten afgedrukt.

Omdat de interpellatie over de ministerscrisis en de financiën die Troelstra had aangevraagd op 11 oktober zou plaatsvinden, had men maar veertien dagen tijd. Daarom waren in Amsterdam al tienduizenden circulaires verspreid waarin noodzakelijke mededelingen werden gedaan. De 630 SDAP-afdelingen en NVV-bonden ontvingen de volgende richtlijnen:

'1. De secretaris wordt belast met verzenden etc.
2. Maandag 24 september moet ge vergaderen.
Dinsdag 25 september moeten de huisbezoekers de lijsten hebben.
Niemand van de leden van partij of vakbeweging mag zich aan huisbezoek onttrekken.
3. Ook plaatsen waar geen partij-afdeling of vakbeweging is moeten bewerkt worden.
4. Alléén meerderjarige mannen en vrouwen.
5. Geen straten overslaan, ook in bourgeoiswijken, winkelstraten etc. laten tekenen.
De plattelandsarbeiders en boeren die verspreid wonen niet vergeten.
De bezochte persoon of personen **EIGENHANDIG** laten tekenen; als ze niet schrijven kunnen laat ge een kruisje zetten.
De bezoeker zette **NOOIT** een handtekening.
Aan het werk, 14 dagen volhouden'.(131)

Voor 8 oktober moesten alle handtekeningen binnen zijn. De tijd was zo kort dat ook de vrouwenclubs bij de collecte moesten worden ingeschakeld, bijvoorbeeld om bij winkels, kantoren en fabrieken gratis raambiljetten op te hangen met de oproep: 'Tegen de Vlootwet. Hier ligt 't petitionnement ter tekening'.(132) Terwijl op het SDAP-secretariaat aan de Amsterdamse Keizersgracht 376, het actiecentrum, de telegrammen met verzoeken om meer lijsten binnenstroomden, kwamen de ingevulde lijsten slechts traag terug. Aangezien inmiddels was gebleken dat de behandeling van de Vlootwet zelf pas op 16 oktober zou beginnen, besloot men de sluitingsdatum te verschuiven naar zondag 14 oktober.

In deze hectische dagen van actie en opwinding bereikte de sociaal-democratische propaganda een hoogtepunt. Een voorbode van

het enthousiasme was de verspreiding van anti-oorlogszegels van het IVV in de lente geweest. Drie van de vier NVV-leden kochten in de zomermaanden zo'n zegel. Zweden was het enige land in Europa waar de opbrengst van de actie groter was. In 1923 werden in Nederland 2.700 affiches en 10.000 ansichtkaarten met de gravure **Oorlog tegen de Oorlog - IVV** van de Franse kunstenaar Th.A. Steinlen verspreid. De bekende poster van de Duitse schilderes Käthe Kollwitz **Nie wieder Krieg** rolde net op tijd van de persen om gebruikt te kunnen worden in de strijd tegen de Vlootwet. Alleen al op 23 september verkocht het IVV 20.000 briefkaarten met de afbeelding van het Kollwitz-affiche. Van de rede van Fimmen op het wereldvredescongres werden 52.000 pamfletten verkocht. Uit het IVV-jaarverslag blijkt dat de propaganda in 1923 in Nederland relatief, en soms zelfs absoluut, het grootste was van alle aangesloten landen.(133)

Temidden van de petitionnementsactie deed Colijn een uitspraak die onmiddellijk als 'gefundenes Fressen' werd opgepakt en gebruikt. In de reeks partijprominenten fulmineerde Polak op 1 oktober in Voorwaarts tegen de 'grenzelooze dolzinnigheid' om honderden miljoenen voor zo'n 'hersenschim' te spenderen. Tegelijkertijd verzekerde de nieuwe minister van Financiën - ongetwijfeld om enig tegenwicht te bieden aan het huizenhoog oplaaiende verzet - in De Standaard dat de Vlootwet nauwelijks iets zou kosten omdat de marinebegroting er slechts met een miljoen per jaar door zou stijgen. Voorwaarts reageerde op 3 oktober, in een vetgedrukte 'oorlogskop' over de hele breedte van de voorpagina: **De Vlootwet, zegt Colijn, zal niets kosten. Toont hem, dat gij geen idioten zijt!**.(134) Colijns uitspraak versterkte slechts het wantrouwen tegen de regering en haar vlootplan.

Opdat het petitionnement een zo groot mogelijke indruk zou maken, trachtte men zo veel mogelijk handtekeningen van mensen buiten de arbeidersbeweging te krijgen. De katholieken, en vooral de arbeiders onder hen, werden aangemoedigd te tekenen. Men waarschuwde de collectanten om 'de christelijken' niet tegen de haren in te strijken: 'Géén afdwalingen, géén uitweidingen over geloof, géén zijpaadjes over de kerk...Vóór of tégen de Vlootwet!'.(135) Uit de stapels brieven, briefkaarten, telegrammen en andere correspondentie die samen het Vlootwetarchief vormen, kan men niet opmaken met hoeveel succes de collectanten bij de confessionelen aanklopten. Een collectant in het Limburgse Chèvremont berichtte dat hij voortdurend op tegenstand stuitte; de een maakte hem voor landverrader uit, de ander tekende niet omdat 'die heren in Den Haag' toch deden wat ze wilden.(136) Dat laatste argument kwam men vooral tegen op het platteland. De SDAP-secretaris in het Drentse Ruinen meldde dat men vanwege 'de mannen van Colijn' niets opschoot, 'vooral op het gehucht Stuifzand bij Hoogeveen niet, ze zijn daar zoo verschrikkelijk dom. Krotten waar je haast op je knieën in huis moet komen teekenen niet. Verschrikkelijk, ze leeren het geloof ik nooit'.(137) Ook van elders kwamen wel berichten binnen dat men een rood petitionnement niet wilde tekenen, maar talloos waren de meldingen dat ook de katholieken en protestanten

'vrij aardig', 'goed' of zelfs 'bijna zonder uitzondering' tekenden.(138)

Verscheidene keren verschenen in Het Volk berichten als op 11 oktober: 'Veendam. Het stroomt nog steeds volle lijsten (...) Zondagmorgen trokken 5 van onze mannen naar de buitenwijken en bezochten de kleine keutertjes. Zij teekenden alle'. In Tilburg, zo vervolgde het verslag, tekenden de katholieken ondanks alle hel en verdoemenis die de kranten en pastoors over de ondertekenaars hadden uitgestort. 'Zelfs willen St. Raphaël-menschen wel met onze lijsten werken'.(139)

Moeilijk had de afdeling Den Helder het, die in het hol van de leeuw moest werken. Het is hier zwaarder dan bij welke verkiezingsactie ook, schreef de secretaris, die vroeg om een eervolle vermelding in de krant voor de 4.528 handtekeningen die hij en zijn collega's hadden opgehaald.(140) In de grote steden verliep de actie het gemakkelijkst. Uit Rotterdam berichtte S.J. Pothuis op 4 oktober dat men al die week de 100.000 zou halen. In hun ijver lieten sommige verzamelaars ook wel eens personen beneden de 21 jaar tekenen, maar dit werd streng berispt.(141)

Rond 10 oktober beseften de organisatoren dat het miljoen zou worden behaald. Omdat de SDAP op het platteland slecht was vertegenwoordigd, riepen de secretarissen de daar wonende werklozen op om mee te helpen. Om geen handtekening verloren te laten gaan voor de telling die op maandagochtend zou beginnen, drongen Van de Walle en Werkhoven er via de pers op aan de lijsten te voorzien van het zegel 'Op zondag bestellen' en men vroeg de directeur van de posterijen de lijsten die zonder zo'n zegel zouden binnenkomen op zondag te mogen afhalen.(142) Deze weken waren gouden tijden voor Het Volk en Voorwaarts. Het Volk, met een oplage van 44.000, besloot vanaf 11 oktober, de dag van Troelstra's interpellatie, elke dag 22.000 extra exemplaren te drukken en gratis te verspreiden. Het was immers zonde als de actie geen blijvende voordelen zou opleveren, aldus Het Volk.(143)

In het weekeinde van 13 en 14 oktober begon het ijverige duo Van de Walle-Werkhoven met het opmaken van de balans. In een schoolschrift werd genoteerd hoeveel lijsten men terug ontvangen had en daarachter vulde men het aantal handtekeningen in. Op zondag en maandag stroomden nog duizenden lijsten met in totaal ruim 50.000 handtekeningen binnen. Hieronder volgen de definitieve cijfers en aantallen betreffende het petitionnement:

Provincie	Bevolking	Meerderjarigen(2)	Handtekeningen(3)	Percentage (3 van 2)
Friesland	394.504	222.892	99.108	44,5
Groningen	379.030	214.135	77.826	36,3
Drente	221.072	125.430	35.305	28,1
Overijssel	460.772	261.295	75.208	28,8
Gelderland	394.504	222.892	95.614	42,9
Utrecht	368.133	207.976	54.984	26,4
N.Holland	1.361.742	769.360	328.239	42,7
Z.Holland	1.760.749	994.795	295.368	29,7
Zeeland	249.071	140.685	21.240	15,1
N.Brabant	779.865	440.643	23.222	5,3
Limburg	470.648	265.889	26.114	9,9
Totaal	6.840.090	3.865.992	1.132.228	29,3

(Bron: Jaarverslag SDAP 1930,68/69; Arch. SDAP, Vlootwet, 125; Jaarcijfers 1923)

Ruim 184.000 Amsterdammers, 101.000 Rotterdammers en meer dan 80.000 Hagenaars tekenden het petitionnement. De resultaten zijn goeddeels in overeenstemming met de partijpolitieke kaart van Nederland: in het noorden en de grote steden, waar de SDAP de meeste stemmen trok, boekte men het beste resultaat, in de drie zuidelijke provincies, waar de SDAP het zwaktste was, was ook het percentage handtekeningen klein.

Bij de sluiting van de actie op 15 oktober telde het petitionnement 1.132.228 handtekeningen, ruim twee keer zoveel als het aantal SDAP-stemmen in juli 1922. Toen echter mochten slechts Nederlanders van 25 jaar en ouder stemmen, terwijl het petitionnement handtekeningen telde van meerderjarigen, dus van personen van 21 jaar en ouder. De precieze samenstelling van het 'volk achter de handtekeningen' is zeer moeilijk vast te stellen en tijdens de Vlootwetdebatten in de Kamer zou over de waarde van het petitionnement dan ook nog veel worden geredetwist. De voorstanders van de Vlootwet zouden redeneren dat het petitionnement niet meer handtekeningen telde dan de hele linkerzijde in '22 stemmen had behaald - en eigenlijk, gezien de verschillende minimumleeftijden, minder - en dat het petitionnement dus niet meer betekende dan een motie van de oppositie.

Als men het afzonderlijke ANV-petitionnement, het negeren van de hele actie door de liberalen en de onmogelijkheid van een 100%-dekkingspercentage van de SDAP-stemmen in aanmerking neemt, moet echter de conclusie zijn dat vele tienduizenden en wellicht honderdduizenden confessionelen en neutralen hun handtekening onder de SDAP/NVV lijsten hebben gezet. De correspondentie in de archieven, de berichten in de sociaal-democratische pers en de oppositie in de katholieke kamerfractie tegen de Vlootwet maken dit laatste ook volstrekt logisch. In elk geval behoort het

petitionnement in absolute, en zeker in relatieve zin, met het anti-Vlootwetpetitionnement uit 1930 (1.465.971 handtekeningen) en het 'Stop de Neutronenbom'-petitionnement uit 1978 (1.160.000 handtekeningen) tot de grootste en succesvolste acties uit de Nederlandse geschiedenis.(144)

Op 16 oktober om twaalf uur bevond zich voor het hoofdkwartier van de SDAP in Den Haag, het Volksgebouw aan de Prinsengracht, een grote groep mensen. De besturen hadden namelijk besloten het petitionnement in een demonstratieve optocht naar het Binnenhof te dragen, waar kamervoorzitter Koolen het volksverzoek uit handen van een delegatie van SDAP- en NVV-leiders zou aannemen. In de stoet naar het Binnenhof ging de open wagen met de 55 pakken handtekeningen - een gigantische hoeveelheid papier - voorop. Klokslag half één overhandigde Schaper de kamervoorzitter de petitie. Hij wees er daarbij op dat de 1.132.228 handtekeningen in slechts 20 dagen waren verzameld en dat de petitie daardoor een uiting van volkswil was die uniek was in de geschiedenis van Nederland. Hij raadde de Kamer aan er ernstig rekening mee te houden. Koolen antwoordde dat hij het adres 'onverwijld' aan de Kamer zou overleggen en de delegatie keerde daarop terug naar de massa op het Binnenhof. Schaper en Stenhuis klommen op het hek rond het standbeeld van Willem II en hielden ieder een kort toespraakje. Daarna verspreidde de menigte zich en begaven Troelstra en Schaper zich naar de Kamer, waar om één uur het Vlootwetdebat een aanvang zou nemen.(145)

Met de aanbieding van het petitionnement was aan de buitenparlementaire acties van de sociaal-democraten een einde gekomen. Zowel de demonstratie als de handtekeningenactie waren een ongekend succes voor SDAP en NVV geworden. Het petitionnement toonde, aldus Troelstra, 'dat wij er nog zijn, gezond en krachtig, steviger en invloedrijker dan ooit'.(146)

Sociaal-democraten dragen de pakken met de 1.132.228 handtekeningen het gebouw van de Tweede Kamer binnen